

11.031.119

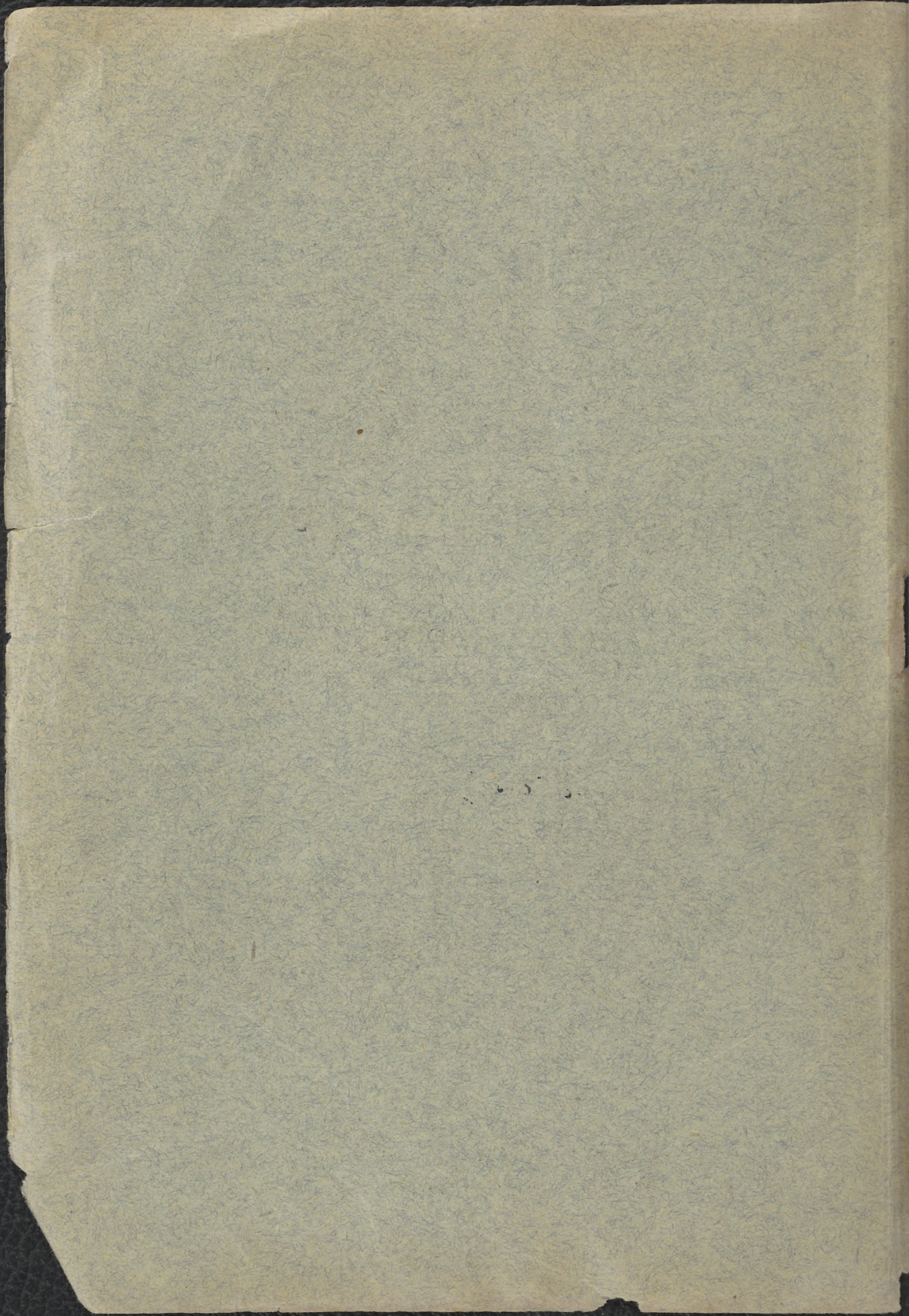
Б. ТАРАШКЕВИЧ.

БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА

ДЛЯ ШКОЛ.

ВЫДАНИЕ ТРЕТЬЕ.

ВІЛЬНЯ ————— 1920 г.
Друкарня «Віленскага Выдавецтва».



Б. ТАРАШКЕВИЧ.

БЕЛАРУСКАЯ ГРАМАТЫКА

ДЛЯ ШКОЛ.

ВЫДАНИЕ ТРЕТЬЕ.

ВІЛЬНЯ ————— 1920 г.

Друкарня «Віленскага Выдавэцтва».



Беларуская Школьная Рада.

п.631.119

АД АЎТАРА.

Дагэтуль беларуская літэратурная мова разьвівалася толькі паводлуг сваіх найагульнейшых правоў, найбольш для яе характэрных і ад каторых яна не адступала. Шмат якія пытаньні заставаліся без адказу. Ня было аднолькавага правапісу. Нічога дзіўнога. Пакінуўшы даўно парванья і заняпаўшыя традыцыі старасьвэцкае беларушчыны, мова новага пісьменства адразу пачала буйна ўзрастаць з народнага карэньня. А народнае карэньне—яно вельмі багатае. І ня глэдзячы на вялікую суцэльнасьць усяе беларускае мовы, яна мае, як і кожная іншая мова, колькі асобных, выразнёй азначаных гутарак. Кожная гутарка дабівалася, каб заняць пачэснае мейсца ў нашым пісьменстве. Дзеля гэтага—і розныя, часта паміж сабой нязгодныя, спосабы пісаньня.

Трэба было часу, каб само жыцьцё паказала, якая гутарка мае найбольш сілы і здатнасьці на тое, каб зробіцца *асновай* літэратурнае мовы.

Трэба было часу, каб праявіліся ў пісьменстве ўсё, якія толькі ёсьць у асобных гутарках, чыста беларускія асобнасьці.

Бяз гэтага не магло быць ніякае хоць больш мэнш закончанае граматыкі, не магло быць і сталага, яснага правапісу. Бо граматыка павінна толькі замацаваць і падраўняць тую лінію, якія сама мова ўжо назначыла.

Мне здаецца, што гэтыя лініі і характэрныя асобнасьці ўжо азначыліся, дзеля чаго я і адважыўся выпусьціць у сьвёт „Беларускую граматыку“.

У аснове яе ляжыць найбольш характэрная і найбольш чыстая гутарка беларускае мовы, што мае цьвёрдае *p* і вялікае аканьне.

Але аканьне агранічана некаторымі разамі, да чаго прымушае нас даўгая практыка нашага пісьменства.

Прымаюцца і ўсё другія характэрныя асобнасьці беларускае мовы, якія праводзіліся дагэтуль у нашых выданьнях.

Ад прынятае традыцыі адхіляюся толькі тады, калі гэтага вымагае яснасьць сыстэмы або чыстасьць мовы

Зусім новага нічога ня ўводжу.

Аднолька-ж ня думаю — што жыццё ня зробіць з часам значных зьменаў. Будзем толькі мёрна надзею, што не залішна вялікія і што ўсё найважнейшае зроблена добра.

Патрэбы школы прымусілі мяне адкінуць усё тое, што мела больш чыста навуковае значэнне, як практычнае. Я ўвесь час не выпускаў з вачэй *педагагічную старану* кніжкі.

Маю надзею, што ў будучыне лепшы час пазволіць мне выпусціць паўнейшую і больш навуковую граматыку беларускае мовы.

Канчаючы, дзякую ўсім, хто мне служыў радаю і крытыкай.

А найбольш майму добраму вучыцелю **акадэміку А. А. Шахматову**, каторы за ўвесь час маіх унівэрсытэцкіх навук і пасьля паддаваў мне ахвоты напісаць беларускую граматыку і няспынна кіраваў маёю працаю.

Прыязнаму земляку **акадэміку Е. Карскаму** шчыры і вялікі дзякуй за яго ўвагу і значную помач (ён прагледзіў маю працу і даў вялікую частку беларускай граматычнай тэрміналёгіі).

Не магу ня ўспомніць і **докт. Рудольфа Абіхта**, прафэсара славянскіх моваў у Брэслаўскім Унівэрсытэце, бо яго думкі аб беларускай мове, пісьмы, пісанья пабеларуску да маіх прыяцеляў у Вільні, і кніжка «Просты спосаб стацца ў кароткім часе граматычным», пераканалі мяне ў тым, што я стаю на правільнай дарозе.

Б. Тарашкевіч.

Вільня
13 жніўня 1918 г.

I.

Г У Қ І.

§ 1. Слова, склад націск. Слова дзэліцца на склады: ва-да, ха-та, до-ля, ся-ке-ра, ра-ні-ца. Слова можа быць *адна-складовым*, калі ў ім адзін склад (дом, стол, конь), *двухскла-довым* (ва-да, зяр-нё) і *шматскладовым* (пе-ра-ро-біц-ца).

Калі на пісьме слова не зьмяшчаецца ў адным радку, то яго можна перанясыці ў другі радок, але толькі так, каб не парваць складоў (вы-це-ра-біць). Канцы радка трэба па-ставіць знак пераносу (-).

У кожным слове адзін склад выгаварваецца галасьнёй за другія, з націскам: х́а-та, ка-ра́, ка́-ра.

Націск, калі трэба, азначаецца знакам ' над літарай.

Задача. Разьбіць словы на склады маленькімі рыскамі і азначыць націск (вось так, напрыклад: ва-да́, да-ро́-га):

Пажар, сьцяна, туман, агонь, загон, калека, пранік, Ма-рыля, баравік, павучок, месяц, журавель, ялавец. Бог больш мае як раздаў. Скупы два разы траціць. Усякі цыган свайго каня хваліць.

§ 2. Гукі галосныя і зычныя. Склады можна разла-жыць на асобныя гукі. Слова „соль“ можам сказаць так, каб кожны гук у ім цягнуўся доўга: с-о-ль. Лёгка пачуць, што ў гэтым слове тры гукі. У слове „рыба“ чатыры гукі, у слове „горка“ пяць гукаў і г. д.

Гукі дзэляцца на галосныя і зычныя.

Галосныя гукі: а, о, у, э (е), ы, і. Зычныя гукі: б, в, г, г', д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч. Пры вы-мове галосных гукаў чуваць голас, грудзі дрыжаць. Іх можна доўга цягнуць, пяць. Пры вымове зычных гукаў чуваць зык, а ня голас.

У складзе павінен быць адзін галосны гук — колькі галосных гукаў у слове, толькі ў ім складоў: стра-ха, пра-лэс-ка. Склад можа быць і з аднаго толькі галоснага гуку: а-бы, а-лэ.

Зычных у складзе можа быць колькі і можа ня быць ніводнага: страш-ны, а-лэ.

Зычныя ўжываюцца толькі разам з галоснымі *).

Галосныя ў і я ня твораць асобнага складу: даў, праўда, дай, яд (значыць йад), вайна. З гэтага яны падобныя да зычных. (Гукі ў і я часамі называюць паўгалоснымі).

На пачатку слова дзеля вялікшае складнасьці *у, і* змяняюцца на кароткае *ў, й*, калі яны стаяць пасля галоснага гуку: мы ўжо зробілі; я йду да цябе.

Задача. Перапішы, замяніўшы крыжык якімі трэба літарам:

Гартаі загаралі ×сё поле. Яны ×вайшлі × хату. Было × бацькі тры сыны. Бацька × маці ×жо вярнуліся з поля. Была адна кароўка ды× тую ваўкі зьелі. А хто там ×дзэ? Хто ×дзэ, той паклоніцца.

§ 3. Цьвёрдыя і мяккія зычныя. Зычныя гукі могуць вымаўляцца цьвёрда і мягка.

Цьвёрдыя зычныя. (*б, в, г, г', д, дз, дж, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш*) чуваць, напрыклад, у такіх словах: *босы, вол, госьць, доля, ксяндзы, жыта, ураджай, зорка, кол, лом, ныркі, пышны, рысь, сын, тын, фыркаць, хата, цэп, чысты, шырокі.*

Гэтыя самыя зычныя чуваць мягка ў такіх разох, як *біць, віць, гінуць, дзік, зіма, жінуць, лёгкі, мейсца, Нёман, няць, сём, фігура, зігры, ціха.*

Зычныя р, ж, ч, ш, заўсёды цьвёрдыя: *рэпа, зара, жоўты, чысты, шырокі.*

Так сама няма мяккіх *д* і *т*, бо яны змяніліся на мяккае *дз* і *ц*: *дзень, цень, дзік, ціха, дзядзька, піць (дзэканьне і цэканьне).*

*) Дзеля гэтага зычныя гукі называюць яшчэ сугалоснымі. Гэты назоў нядобры тым, што можна было-б падумаць, быццам зычныя гукі вымаўляюцца з голасам.

Задача. Літары, што азначаюць цвёрдыя зычныя, падчыркнуюць адной рыскаю, а тыя, што азначаюць мяккія — дзвюма:

Люлі, люлі, люлі	Што курачкам даці;
Прыляцелі куры,	Ці жыта карыта,
Селі на вароцех	Ці ячмёню жмёню,
У чырвоных боцех,	Ці бобу каробу.
Сталі сакатаці.	

ЗВОНКІЯ І ГЛУХІЯ ЗЫЧНЫЯ.

§ 4. Зычныя могуць вымаўляцца *звонка* (з голасам) і *глуха* (бяз голасу), прычым звонкаму адказвае глухі

б	п	(бабы—папы)
д	т	(дам—там)
і'	к	(ііль—кінь)
г	х	(гам—хам)
з	с	(заву—саву)
ж	ш	(жаль—шаль)
дз	ц	(дзень—цень)
дж	ч	(хаджу—хачу)
л		
р		
м		
н		

ня маюць падобных глухіх.

Задача. Адной рыскаю адзначыць звонкія гукі, дзвюма глухія.

Вясковыя дзэці.

Пусты ўлётку нашы сёлы,	Вёцер кудры іх цалуе,
Усё на полі за сярпом,	Мые дождж іх блэдны твар,
Толькі дзэтак крык вясёлы	З імі сонейка жартуе
Льёцца ў вуліцах ручком.	І цяпло ім шлё, як дар.

Якуб Колас.

§ 5. Зычныя з, с, ц, дз называюцца **сычачымі**.
 „ ж, дж, ш, ч, „ **шыпячымі**.
 „ р, л „ **плаўнымі**.
 „ н, м „ **насавымі**.

§ 6. Водлуг тых прыладаў, якімі найбольш вымаўляюцца зычныя, іх можна падзяліць на

губныя: б, в, м, п, ф.

язычныя: д, ж, дж, ч, ш, з, с, ц, дз, р, л, н.

гартанныя: г, і' к, х.

Задача. У кожным слове апішы ўсё зычныя гукі—якія яны: 1) цвёрдыя ці мяккія; 2) звонкія ці глухія; 3) сычачыя, шыпячыя ці насавыя; 4) губныя, язычныя, гартанныя:

Хто поле троіць, той хлёб кроіць. Калі ўлэз у дугу, не кажы не магу. Калі мужык з жонкай сварыцца, тады ў гаршку трасца варыцца.

(Пішы ў гэтакім парадку: 1) хто; *x*—цвёрды, глухі, гартанны; *m*—цвёрды, глухі, язычны і г. д.).

§ 7. На пісьме гукі азначаюцца літарамі (буквамі). Усё літары мовы, пералічаныя ў сталым парадку, называюцца азбукай (абэцэда).

Вось беларуская азбука: а, б, в, г, г', д, е, ё, ж, з, і, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ў, ф, х, ц, ч, ш, ы, ь, э, ю, я.

Побач з кірыліцай ужываюць яшчэ *лацінкі*:

а, b, c, č, ċ, d, f, g, h, i, j, k, l, ł, m, n, ó, o, p, r, s, ś, š, t, u, ŷ, w, y, z, ź, ž.

Літары *я, е, ё, ю* не азначаюць якіх асобных гукаў, розных ад *а, э, о, у*. Калі *я, е, ё*, ці *ю* стаіць за зычным, то зычны вымаўляецца мякка: *сяду, нэба, лён, людзі*, (значыць—*сьяду, нэ́ба, лён, людзі*). На пачатку складу *я, е, ё, ю* значыць тое, што *йа, йэ, йо, йу*: *яма — йама, твая — твайа; ёлка—йолка, патаёмны—патайомны; юшка—йушка; граюць—граіюць*.

Знак *ь* не азначае ніякага гуку, а толькі мягкасьць зычнага; *вугаль* (але *вугал*), *колькі* (але *калы*), *сыцяна, дзядзька і г. д.*

Часамі *ь* паказвае, што зычны ня трэба зьліваць з чародным галосным, бо паміж імі чуваць *й*: *зьявіцца, зьесьці і г. д.* (вымаўляецца: *зьйавіцца, зьйэсьці*).

Пасьля цвёрдага зычнага ставіцца ў такім разе знак' над радком паміж літарамі: *аб'явіць аб'ехаць, аб'эсьці, пад'еду і г. д.*

Для азначэньня зыкаў *дж і дз* пішацца па дзвэ літары, але трэба памятаць, што вымаўляюцца яны не паасобку, а разам: *сяджу, сядзэць*.

Для азначэньня такога зыку, як у словах *мазі, ганак* ужываецца знак *г'*).

*) Не заўсёды.

§ 8. Дзеля таго, што ў беларускай мове зычныя ж, ч, ш, р цвёрдыя, то пасьля іх ужываецца ня і, а заўсёды ы: жыла, чыста, шыла, бары.

Дзеля таго самага пасьля ж, ч, ш, р, ніколі ня пішацца я, ю, е, ё, а толькі а, у, э, о: бура, гавару, рэзаць, сьцярог; жаба, жук, жаўжык, жоўты; часьць, чую, чэсьць, чорны; шабля, шум, шэршань, шосты.

Задача. Паставіць літары заместа крыжыка:

Р×ба, гр×б, гр×зь, р×бы, зьбяр×г, твар×г, ж×ць, ж×рдзь, ж×нка, ч×ста, зач×пка ч×рт, быч×к; шэрш×нь, ш×ць, страш×нны, ш×сьнік ш×ры, ш×ўк, ш×м.

§ 9 Аканьне. Гукі о (ё), э (е) ў беларускай мове чуваць ясна толькі пад націскам: добра, цёплы, лёс, цэлы і г. д.

Калі склад не пад націскам, то заместа о, э чуваць а: добры—дабрó; цёплы—цяплó, (цяпло), лёс—лясы (льасы) цэп—цапы.

Аканьне найвыразьней выступае ў складзе перад самым націскам: лёс—лясы. У другіх складох на мейсцы э можа быць гук блізка да і або гук нясны паміж а і е—а^е: лесавік вымаўляецца лісавік або ля^есавік.

Аб тым, як трэба пісаць пры аканьні, глядзі „Правапіс“.

§ 10 Аб складох ры, лы, лі. У складох не пад націскам знаходзім ры, лы, лі ў гэтых словах: дрыжэць, глытаць, праглынуць, трысьцінка, трысьнік, брыво, крыві, крывавы, блыха, блыхі, дрывамі, дрывяны, крышыць, крыха, грымець, трыбух, хрысьціць, трывога, стрыгатаць, брысьці, яблык, яблына, блішчэць.

Калі на гэтых складых прыходзіцца націск, то тады знаходзім ро, ло: дрож, тросьць, бровы, кроў, блохі, дровы, крошка, гром, хрост, брод і г. д.

Задача. Перапішы вышэй пералічаныя словы ў другіх формах (напр.: дрыжу, дрыжэў, брыво, брыва, брыву, і г. д., але бровы).

§ 11. Падвойныя зычныя. Беларуская мова мае падвойныя зычныя ў такіх рэзох:

льль: вясельле, купальле, гальлё, Ільля, ральля, сольлю, кольле і г. д.

- ньнь:* здарэньне, сумлёньне, пытаньне і г. д.
зьзь: з гразьзю, мазьзю, зазьзязць і г. д.
сьсь: каса — касьсё, волас — валосьсе, колас — калосьсе і г. д.
дзьдзь: судзьдзя.
цьць: жыцьцё, багацьце, куцьця і г. д.
жжж: збожжа і г. д.
ччч: лык — лычно, сук — суччо, пёч — запёчна, запёччу, у ваччу і г. д.
шшш: зацішша, каля ушшу, з роскашшу і інш.

Апрача гэтага падвойныя зычныя зьяўляюцца пры тым, як словы складаюцца: с-сыпаць, ад-даць, бяз-зубы і г. д.

Задача. Перапішы словы з удваеннем і дапішы сваё прыклады.

§ 12. **Прыдыханьне.** Калі слова пачынаецца з галоснага, то перад ім можа стаяць *прыдыханьне* в або г: *вока, вуха; авёс — гавёс* і г. д. Прыдыханьне сустракаецца і ў сярэдзіне слова паміж двума галоснымі: павук, навука, цівун і інш.

Задача. Азнач рыскаю прыдыханьне:

Вакно, варыць, вочы, вол, вужака, вузкі, вугаль, павук, павёў, віна, вайна, Радзівон, вон, Лявон, аплявуха, гараць, гара, гарэх, грэх, гарбуз, ганю, гаруд, вуліца, густы, горад, гарод, гоні.

§ 13. **Кароткае ў.** Паміж галосным і зычным можаць стаяць толькі ў, а не в: залатоўка, кароўка, (але — карова), толькі рэха ў лёсе йдзё.

У канцы закрытага складу*) стаіць так сама ня л, а ў: даў, поўны, тоўсты і інш.**).

Задача. Паставіць літара заместа крыжыка:

Апусьцё×а поле. Работы на ім да×но скончаны. Пуста й гола ×сюды, толькі ма×адое жыта адно зелянёе × полі і рэзка выдзяляецца сярод мёртвага абразу асеньняга часу. Пачарнё × шырокі ×уг; адны толькі парыжэ×шыя фігуры стаго× з востраю жэрдкаю × вёрсе раскінуліся па грудох і нудна пазіраюць × нёба.

*) Закрыты склад гэта такі, што канчаецца на зычныя або на ў, й: пол, вол, пан, дай, мёў і г. д. У слове ва-да, абодва склады закрытыя.

**) Але ў іменнях астаёцца: кол, стол, гарэлка, іголка і інш.

§ 14. Звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова страцілі звонкасьць і вымаўляюцца глуха:

пішацца:	вымаўляецца:
рэдка	рэтка
ножка	ношка
гразка	граска
абхапіць	апхапіць
боб	боп
лёд	лёт
дождж	допч

і г. д.

Глухія зычныя перад звонкімі зробіліся звонкімі.

пішацца:	вымаўляецца:
касьба	казьба
малацьба	маладзьба

і г. д.

Задача. Крыжыкі замяніць літарамі:

Асёньні вёчар.

Вые бура. Лё+ гамоніць,
Як на сходзе гдэ+ наро+.
Вёцер хмары так і гоніць;
До++ і гра+ь і галалё+.
На камінку корч пылае;
Каля пэчы дэ+ сядзіць,
Ба+ька ла+ці папраўляе,
Маці ні+кі сэла ві+ь.
Вёцер вые, ня сьціхае,
Дзіка ў коміне шумі+,—
То заплача, засьпявае,
То па стрэсе прабяжыць.
Ціха ў хаце. Сэрца ные,
Душу стра+ апанаваў.
Чаму+—, вёцер, думкі злыя
У душу ты маю нагнаў?

Якуб Колае.

Часьціны мовы.

§ 15. Усё словы можна падзяліць на 9 радоў або дзевяць часьцінаў мовы:

- | | |
|------------|-------------|
| 1. імя | 5. дзеяслоў |
| 2. прымета | 6. прыслоўе |
| 3. чысло | 7. прыйма |
| 4. займа | 8. злуч |
| | 9. кліч. |

§ 16. Імя. Да гэтае часьціны мовы належаць усё тыя словы, што *скланяюцца* і маюць адзін з трох радоў: *мужчынскі* (баран, стол), *жаночкі* (авэчка, лава), *ніякі* (вакно, дабро).

§ 17. Скланьнем называецца зьмена канчатку слоў у *адзіночным* і *множным ліку* ў залежнасьці ад розных пытаньняў, напрыклад:

пытаньне	лік адзіночны	лік множны
1. хто?	брат	браты
што?	стол	сталы
2. каго?	брата	братоў
чаго?	стала	сталоў
3. каму?	брату	братом
чаму?	сталу	сталом
4. каго?	брата	братоў
што?	стол	сталы
5. кім?	братам	братамі
чым?	сталом	сталамі
6. пры кім?	браце	братоx
пры чым?	сталé	сталoх
7. Завучы	браце!	браты!
кажам	сталé!	сталы!

Гэтыя пытаньні называюцца *склонамі*. Кожны склон мае свой уласны назоў:

1. *назоўны* хто? што?
2. *родны* каго? чаго?
3. *давальны* каму? чаму?
4. *вінавальны* каго? што?
5. *творны* кім? чым?
6. *мэсны* пры кім? пры чым?
7. *клічны* ужываецца пры кліканьні.

Задачака. Праскланяй у адзіночным і множным ліку: дом, вада, палатно.

§ 18. Апрача ліку адзіночнага і множнага ў беларускай мове часамі бывае *парны лік*: дзьвэ назэ, дзьвэ руцэ, дзьвэ сасэ і г. д.*).

Ад множнага ліку трэба адрозьніць такія *зборныя* імённы як гальлё, лісьцё, кольле і інш., якія маюць форму адзіночнага ліку, але азначаюць збор многіх аднолькавых рэчаў.

§ 19. Некаторыя імённы ўжываюцца толькі ў *адзіночным ліку*: жывёла, гародніна, садовіна, малако, насёньне хараство і шмат іншых.

Некаторыя—толькі ў *множным ліку*: сані, сёні, дрыжыкі і шмат інш.

Задачака. Напішы, якія імённы ведаеш, што ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку або толькі ў множным ліку.

§ 20. Кожнае імя налёжыць да аднаго з трох *радоў*, *мужчынскага*, *жаночкага* або *ніякага*. Калі на якую рэч можна казаць ён, то гэта мужч. р.: брат, стол і г. д.; калі можна казаць—яна, то гэта жаночкі род: сястра, бяда, кніга і г. д.; калі—яно, то гэта ніякі род: дзіця, вачно, дабро і г. д.

Некаторыя імённы налёжаць да *агульнага* роду, калі могуць азначаць так сама мужчынскі як і жаночкі род: сірата, калёка і інш.

Задачака. Напішы прыклады на імённы мужчынскага, жаночкага, ніякага і агульнага роду.

*) але заўсёды: два сталы, два браты і г. д., а ня два брата, два сталэ (водлуг старога парнага ліку).



§ 21. Імя можа быць або ўласным: Вільня, Мёнск, Беларусь, Лявон—або агульным: мэста, край, чалавék і г. д.

Уласнае імя азначае толькі адну якую рэч, каб аддзяліць яé ад другіх падобных.

Агульнае імя паказвае наагул цэлы рад падобных рэчаў. Уласнае імя пішацца з вялікае літары.

УЗОРЫ СКЛАНЭННЯ.

I. Мужчынскі род.

§ 22. А. Цьвёрды зычны перад канчаткам:

	лік адзіночны.	лік множны
а) Наз.	1) вол	вал-ы
Род.	вал-а́	вал-оў
Дав.	вал-у	вал-ом
Він.	вал-а	вал-ы
Твор.	вал-ом	вал-амі
Мэсн.	вал-é	вал-ох
Кліч.	б а ч н і ж э й § 26.	

Другія прыклады:

	лік адзіночны.	
Наз.	2) пясок	3) дождж
Род.	пяск-у	даждж-у
Дав.	пяск-у	даждж-у
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Твор.	пяско-м	даждж-ом
Мэсн.	пяск-у	даждж-у

	лік множны.	
Наз.	пяск-і	даждж-ы
Родн.	пяск-оў	даждж-оў
Дав.	пяск-ом	даждж-ом
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Твор.	пяск-амі	даждж-амі
Мэс.	пяск-о́х	даждж-о́х

лік адзіночны.

Наз.	4) кане́ц	5) хвальк-б
Родн.	канц-а́	хвальк-а́
Дав.	канц-у	хвальк-у
Він.	як Наз.	як Родн.
Тв.	канц-ом	хвальк-ом
Мэс.	канц-ы	хвальк-у

лік множны.

Наз.	канц-ы	хвальк-і
Род.	канц-оў	хвальк-оў
Дав.	канц-ом	хвальк-ом
Він.	як Наз.	як Родн.
Тв.	канц-амі	хвальк-амі
Мэс.	канц-ох	хвальк-ох

Ува ўсіх гэтых прыкладах націск прыходзіцца на самы канчатак слова: вал-а́, вал-у, вал-ом, вал-е́, вал-ы, вал-оў і г. д.

б) Калі націск ня прыходзіцца на самы канчатак, то заместа *о* стаіць *а* (аканьне). У мэсным склоне *е* астаецца.

лік адзіночны.

Наз.	1) брат	2) народ	3) страх
Род.	брат-а	народ-у	страх-у
Дав.	брат-у	народ-у	страх-у
Він.	як Род.	як Назоўны	
Тв.	брат-ам	народ-ам	страх-ам
Мэс.	брац-е	народз-е	страс-е і страх-у

лік множны.

Наз.	брат-ы	народ-ы	страх-і
Род.	брат-оў	народ-аў	страх-аў
Дав.	брат-ом	народ-ам	страх-ам
Він.	як Род.	як Назоўны	
Тв.	брат-амі	народ-амі	страх-амі
Мэс.	брат-ох	народ-ах	страх-ах

§ 23. Мягкі зычны перад канчаткам.

адзіночны лік.

Наз.	1) лось	2) локаць	3) коць
Род.	лас-я	ло́кц-я	кан-я

Дав.	лас-ю	лókц-ю	кан-ю
Він.	як Род.	як Наз.	як Род.
Тв.	лас-ём	лókц-ем	кан-ём
Мёс.	лас-і	лókц-і	кан-і

лік множны.

Наз.	лас-і	локц-і	кон-і
Род.	лас-ёў	локц-яў	кон-яў
Дав.	лас-ём	локц-ям	кон-ям
Він.	я к Назоўны		
Тв.	лас-ямі	локц-ямі	кон-ямі
Мёс.	лас-ёх	локц-ях	кон-ях

§ 24. С. Імённы на-й скланяюцца так сама:

лік адзіночны.

Наз.	верабэй	лой	абычай
Род.	вераб'-я	ло-ю	абыча-ю
Дав.	вераб'-ю	ло-ю	абыча-ю
Він.	як Род.	як Назоўны	
Тв.	вераб'-ём	ло-ем	абыча-ем
Мёс.	вераб'-і	ло-і	абыча-і

лік множны.

Наз.	вераб'-і	абыча-і
Род.	вераб'-ёў	абыча-яў
Дав.	вераб'-ём	абыча-ям
Він.	як Назоўны	
Тв.	вераб'-ямі	абыча-ямі
Мёс.	вераб'-ёх	абыча-ях

§ 25. Увагі аб розных канчатках.

1. Родны склон адз. ліку мае канчатак *у* або *а*, як у цвёрдым, так і ў мяккім скланёньні (у мяккім пішацца—ю, я).

Канчатак — *а* знаходзім:

1) у імённях, што азначаюць жывыя творы: чалавэка, Язэпа, брата, ваўка, вала, злодзея, вераб'я і інш.

2) у імённях прадмётных*), што можна бачыць, лічыць, найбольш, калі націск прыходзіцца на канчатак: грош—граша, куст—куста, малаток—малатка, нож—нажа, нос—наса, кош—каша, коўш—каўша, варнец—гарца і інш.

*) ад слова прадмёт (рэч.: усё тья імённы, што можам бачыць, лічыць, называюцца прадмётнымі.

3) у назовах місяцаў: студня, марца, красавіка, мая і г. д.

Усе іншыя імённы звычайна маюць канчатак *у*: розуму, болю, жалю, сьмеху, смутку, грому, роду, міру, абыхаю, дару, страху, веку, року, пакою, усходу, заходу, цёну, (гэты цень), плачу, ураджаю, сну, жару, прымусу, люду, народу, краю, бору, лесу, сьнегу, лёду, попелу, алёю, шроту, хвойніку і шмат інш.

Бачым, што ва ўсіх гэтых імённях націск ня прыходзіцца на *у*. Толькі ў гэтых словах, як *пясок, тытун, галун, палын, авёс*, знаходзім: пяску, тытуну, галуну, палыну, аўсу.

Апрача гэтага—*у* пад націскам знаходзім яшчэ ў колькі словах: дажджу, агню і часамі чацьвяргу.

2) *Мясны* склон адз. ліку мае чатыры канчаткі: *е, і, ы, у*.

У імённях *в цвёрдым зычным перад канчаткам* знаходзім *е*: на дубе, пры сталё, у млынэ, у кажусэ, граць на разэ, у гаросе (канчатак не пад націскам).

Імённы на *ж, ш, ч, ц, р* заўсёды маюць *ы*: на дажджы, у кашы, на нажы, у калодзяжы, аб коклюшы, паралюшы, у плачы, у бучы, на канцы, на пальцы, на жарабцы, у бары, на тапары і г. д.

З імённыяў на *ж, ш, ч, ц, р* тыя, што азначаюць асобы, найчасьцей маюць *у*: аб купцу, пры Рыгору, Лукашу, аб Марцінкевічу, аб чужазэмку, нёмцу, кітайцу і г. д.

Імённы на — *к* блізка заўсёды маюць канчатак на *у*: у Полацку, на баку, аб ваўку, на язьку, аб чалавэку.

Імённы *з мяккім зычным перад канчаткам* канчаюцца на *і*: пры гасьці, цясыці, камяні, кані, салаўі, вераб'і, Дунаі, прыяцелі і г. д.

3. *Клічны* склон. У значэнны клічнага склону часта ўжываецца назоўны склон: паслухай, братка! паслухайце, браткі! Але клічны склон мае і сваё асобныя канчаткі—*у* і *е* (пасьяля цвьёрдага зычнага *а*):

1) Іване, слаўны пане! попе, браце, сваце, дубе, лесе, сусэдзе і г. д.

Бог—Божа, чалавэк—чалавэча, казак—казача, воўк—воўча, гарох—гаросе, гарэх—гарэсе, айцэц—ойча, купец—купча і інш.

2) Конь—коню, вучыцель—вучыцелю, госьць—госьцю, рай—раю, дабрадзёю і г. д.; мужу, крыжу, панічу, пісару, бору, явару, братку, галубочку, дзядзьку, дзедку, сынку і г. д.

У множным ліку часамі ўжываецца канчатак—*ове*: панове! сватове! жидове! і г. д.

Задача. 1) Праскланяй: чалавэк, вол, воз, гарод, двор, залом, пісар, рамень, зьвэр, аўторак, цень, боль, авёс, верабей, сук, гарэх, вораг, бэраг, алень, нож.

2) Напішы, якія ведаеш словы на *а* і на *у* ў родным склоне, апрача тых, што ёсьць у граматыцы.

3) Адкажы, у якім склоне зроблены вынятак з-пад аканьня.

4) Успомні з песьняў, казкаў ці прыказкаў якія-колечы імённы ў клічным склоне.

II. Ніякі род.

§ 26. Імённы на о (не пад націскам — а).

Скланённе слоў на о падобнае да мужчынскага роду.

Тры скланы — назоўны, вінавальны і клічны заўсёды аднолькавы (дзеля гэтага пішам іх у адным радку: Н. В. К.).

Прыклады.

Адзіночны лік.

Н. В. К.	1) сял-о	2) палён-а
Род.	сял-а	палён-а
Дав.	сял-у	палён-у
Тв.	сял-ом	палён-ам
Мёс.	сял-ё	палён-е

Множны лік.

Н. В. К.	сёл-ы	палён-ы
Род.	сёл-аў	палён-аў
Дав.	сёл-ам	палён-ам
Тв.	сёл-амі	палён-амі
Мёс.	сёл-ах	палён-ах

Адзіночны лік.

Н. В. К.	3) пляч-о	4) мор-а
Род.	пляч-а	мор-а
Дав.	пляч-у	мор-у
Тв.	пляч-ом	мор-ам
Мёс.	пляч-ы	мор-ы

Множны лік.

Н. В. К.	плé-чы	мор-ы
Род.	плéч-аў	мор-аў
Дав.	плéч-ам	мор-ам
Тв.	плéч-амі	мор-амі
Мёс.	плéч-ах*)	мор-ах

*) Можна ўжываць і форму плячмі, плячымà, на плячох.

Адзіночны лік.

Н. В. К.	5. жыцьц-ё	6. пол-е
Род.	жыцьц-я	пол-я
Дав.	жыцьц-ю	пол-ю
Тв.	жыцьц ём	пол-ем
Мэс.	жыцьц-і	пол-і

Множны лік.

Н. В. К.	.	.	пал-і
Род.	.	.	пал-ёў
Дав.	.	.	пал-ём
Тв.	.	.	пал-ямі
Мэс..	.	.	пал-ёх

§ 27. Увагі аб канчатках.

1) *Месны склон* адз. л. мае чатыры канчаткі: *е, і, ы, у* якія ўжываюцца, так, як у імённых мужчынскага роду, напр.:

а) у сялё, пры вакнё, у гумнё, на сукнё, аб пісьмё і г. д. (канчатак *е* пад націскам).

на сёне, у лёце, на цёле, у слоўе, на нёбе, на палёне, і г. д. (канчатак *не* пад націскам).

б) аб дабры, на плячы, пры гумянцы, на моры, у горы, пры вогнішчы, на сэрцы, на ваконцы, на сонцы і г. д.

с) імёньні на *ж* перад канчаткам маюць *у*: вёка—аб вёку, вока—аб воку.

д) у лахмацьці, у жыцьці, на гальлі, у чытаньні, пры здарэньні, на полі і г. д.

Задача. Вывесці правіла, калі ўжываецца які канчатак.

2) *Назоўны склон* мн. ліку мае канчаткі *і, ы*: гумны, палі, азёры, здарэньні і г. д.

3) *Родны склон* мн. л. можа ўжывацца або з канчаткам *оў* (аў) або без канчатку: вядзёр — вёдраў, красён — кроснаў, плéч—плéчаў і г. д.

4) Трэба заўважыць розьніцу ў націску: сяло—сёлы, вядро—вёдры, вакно—вокны; але—два, тры, чатыры сялы, вядры, вакны і г. д.

5) Слова ярмо ў множным ліку мае ёрмы (але—два, тры, чатыры ярмы).

§ 28. *Вока і вуха* скланяюцца гэтак: вока, вока, воку, вокам, на воку; вочы, вачэй, вачом, вачмі, аб вачох; вуха, вухам, у вусе; вушы, вушэй, вушом, вушмі, аб вушох.

§ 29. Слова з устаўкаю *эн, ат, эс*. Сюды прынале-
жаць: 1) імённі на *мя*: імя, плямя, цэмя, рамя, стрэмя
і 2) гэтакія як цяля, парася, зярня, ваўчаныя, княжа і іншыя*).

Адзіночны лік.

Н. В. К.	імя	ягня,	тгнэ
Род.	іменьня,	імя	ягняці
Дав.	іменьню,	імя	ягняці
Тв.	іменьнем,	імам	ягнём
Мэс.	іменьні,	імі	ягняці

Множны лік.

Н. В. К.	іменьні	ягняты
Род.	іменьняў	ягнят, аў
Дав.	іменьням	ягням
Тв.	іменьнямі	ягнятамі
Мэс.	іменьнях	ягнях

Устаўку *эс* знаходзім у множным ліку слова кола—
калёсы**) ды неба—нябёсы.

Задача. 1) Праскланяй: плямя, цяля, ваўчаныя, княжа
2) Што значыць *калы* і што значыць *калёсы*?

III. Жаночкі род.

§ 30. А. Імённі жаночкага роду на *а*.

Лік адзіночны.

Наз.	1) галав-а	2) калін-а
Род.	галав-ы***)	калін-ы
Дав.	галав-э	калін-э
Він.	галав-у	калін у
Тв.	галав-ою (ой)	калін аю (ой)
Мэс.	галав-э	калін-э

*) Побач з формамі цяля, зярня, ваўчаныя, княжа можна
ўжываць формы на *о (ё)* і *нэ*: цялё, парасё, зарнё, ваўчанё,
княжо і іншыя.

**) Множны лік ад кола: *калёсы* зьмяніў сваё значэнне
і значыць павозка.

***) Гэтакія формы, як галавэ, зарэ, зямлё, ужываюцца дужа
рэдка.

Лік множны.

Наз.	галов-ы	калін-ы
Род.	галоў, галов-аў	калін-аў
Дав.	галов-ам	калін-ам
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Тв.	галов-амі	калін-амі
Мэс.	галов-ах	калін-ах

Лік адзіночны.

Наз.	3) рук-а	4) горк-а
Род.	рук-і	горк-і
Дав.	руц-э	горц-ы
Він.	рук-у	горк-у
Тв.	рук-ою(ой)	горк-аю (ай)
Мэс.	руц-э	гор-цы

Лік множны.

Наз.	рук-і	горк-і
Род.	рук	гор-ак, горк-аў
Дав.	рук-ам	горк-ам
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Тв.	рук-амі	горк-амі
Мэс.	рук-ах	горк-ах

Лік адзіночны.

Наз.	5) зар-а	6) зямл-я	7) дол-я
Род.	зар-ы	замл-і	дол-і
Дав.	зар-ы	замл-і	дол-і
Він.	зар-у	замл-ю	дол-ю
Тв.	зар-ою (ой)	замл-ёю(ой)	дол-яю (ай)
Мэс.	зар-ы	замл-і	дол-і

Лік множны.

Наз.	зор-ы	зёмл-і
Род.	зор-аў	зямель, зёмл-яў
Дав.	зор-ам	зёмл-ям
Він.	я к Н а з о ў н ы	
Тв.	зор-амі	зёмл-ямі
Мэс.	зор-ах	зёмл-ях

§ 31. Увагі аб розных склонах.

1. *Давальны і месны склон* адз. л. маюць тую самую форму. У імённых, што маюць перад канчаткам *цьвёрды зычны*, гэтыя склоны канчаюцца на *е*: вадзэ галавэ, руцэ, сасэ, назэ (націск на канчатку); каліне, палавіне, блазноце, рабоце (канчатак бяз націску).

Калі-ж перад канчаткам*) стаіць адзін з ацьвярдзёўшых зычных *р, ц, ч, ж, ш*, або *к* (пасля *к* тады, калі націск не на канчатку—лаўка, матка, шапка, ласка), то ў давальным і месным склоне маем *ы*: зары, гары, мацы, душы, дзяжы. (пад націскам); вуліцы, аборы, кашы, пражы, лаўцы, матцы, шапцы і г. д. не пад націскам).

У скланёньні з мягкім зычным перад канчаткам заўсёды маем канчатак *і*: зямлі, сям'і, долі, княгіні, волі, і г. д.

Імённы з асноваю на *ж, г, х* зьмяняюць іх на *ц, з, с*: рука—руцэ, горка—горцы, нага—назэ, дарога—дарозе, саха—сасэ, страх—страсэ, Лявоніха—Лявонісе.

2) *Родны склон* мн. ліку мае часта канчатак—аў, як у імённых мужчынскага роду: водаў, варонаў, маладзіцаў, зямляў, нядзеляў, песьняў і г. д.

Але найчасцей ужываюцца гэтакія формы, як дачок, дзявок, гор, зор, кароў, галоў, замель, нядзель, сьлёз, лялек, шпілек і г. д. Толькі рук і ног заўсёды без канчатку аў.

Радзэй сустракаем канчатак *ей*: сьвіней, сянэй і інш.

Клічны склон заўсёды аднолькавы з назоўным: Літва, родна зямелька! Жальцеся звонкія струны.

§ 32. Імённы муж. р. на *а*. Так сама, як імённы жан. р. на *а*, скланяюцца імённы муж. р. на *а*: старшыня, стараста, сабака, судзьдзя і інш. Толькі ў тв. скл. часамі сустракаюцца формы мужчынскага скланёньня: з старшынём, старастам, сабакам і г. д.

§ 33. Б. Імённы жан. р. на зычны.

Сюды адносяцца такія імённы, як косьць, грязь, соль, мёдзь; ноч, мыш, роскаш, моц; любоў, кроў і падобныя; у ліку множным такія, як сані, сёні, грудзі, гусьлі, дзьвэры, — наагул, усё тыя імённы ж. р., што ў наз. склоне не канчаюцца на *а*. Апрача гэтага сюды адносяцца: куры, сусэдзі, чэрці.

*) Трэба разумець канчатак назоўнага склону.

§ 34. Приклады.

Лік адзіночны.

Наз.	косьць	рэч	кроў
Род.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
Дав.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і
Він.	я к	а з о ў н ы	
Тв.	касьц-ёю(й)*	рэч-аю(й)	крыв-ёю (й)
Мэс.	касьц-і	рэч-ы	крыв-і

Лік множны.

Наз.	касьц-і		рэч-ы
Род.	касьц-эй		рэч-аў
Дав.	кась-цём		рэч-ам
Він.	я к	Н а з о ў н ы	
Тв.	касьц-ямі,	касьць-мі	рэч-амі, рач-мі
Мэс.	касьц-эх		рэч-ах

§ 35. Увагі аб склонах.

1) *Родны склон* мн. л. мае канчатак *ей, ой* (не пад націскам *ай, аў*): касьц-эй, пэч-аў, рэч-аў, ноч-аў і г. д.

2) *Творны склон* апрача паказаных у прыкладах канчаткаў мае часамі—ма: касьцьма, саньма і г. д.

3) *Клічны склон* заўсёды аднолькавы з назоўным у абодвух ліках, як і ў імённях жан. р. на *а*.

§ 36. Маці скланяецца гэтак:

Наз.	маці	Він.	маці
Род.	маці	Тв.	—
Дав.	маці	Мэс.	маці

Клічны маці.

У множным ліку знаходзім маці толькі ў Наз. Він. і Кл. скл.

У тых склонах, дзе ня ўжываецца маці, яго замяняе матка: маткаю, матак і г. д.

§ 37. *Вінавальны склон* імённяяў, што азначаюць чалавэка, зьвэра і наагул нэшта жывое, аднолькавы з родным склонам у муж. р. адзіночнага ліку: бачу брата, мужа, маю каня. Імённі, што азначаюць няжывое, маюць вінав. склон

*) здараюцца часта і гэтакія формы, як косьцю, рэччу і г. д.

аднолькавы з назоўным: нясі стол, сячы дуб, мець рубель (хоць часамі і сячы дуба, мець рубля).

У множным ліку толькі імённы, што азначаюць чалавэка, асобу, маюць він. скл. аднолькавы з родным; усё іншыя— аднолькавы з назоўным: бачу братоў, люблю сваіх сёстраў, але ганю валы, паю коні, лаўлю авечкі і г. д., як роблю сталы, сані, бачу хаты і інш.

Прыméта.

§ 38. Прыméтаю называецца часьціна мовы, што мае рады (муж., жан. і ніякі) і скланяецца: сьвяты, сьвятая, сьвят-то; сiні, сiняя, сiняя і інш.

§ 39. Прыклады.

1) Лік адзіночны.

Н.	сьвят-ы	сьвят-ая	сьвят-ое
Р.	сьвят-ога	сьвят-ое (й)	сьвят-ога
Д.	сьвят-ому	сьвят-ой	сьвят-ому
В.	як Н. або Р.	сьвят-ую	як Н.
Т.	сьвят-ым	сьвят-ою (ой)	сьвят-ым
М.	сьвят-ым	сьвят-ой	сьвят-ым

Лік множны.

Н.	сьвят-ыя	} для ўсіх Р.
Р.	сьвят-ых	
Д.	сьвят-ым	
В.	як Н. або Р.	
Т.	сьвят-ымі	
М.	сьвят-ых	

Лік адзіночны.

Н.	бос-ы	бос-ая	бос-ае
Р.	бос-ага	бос-ае (ай)	бос-ага
Д.	бос-аму	бос-ай	бос-аму
В.	як Н. або Р.	бос-ую	як Н.
Т.	бос-ым	бос-аю (ай)	бос-ым
М.	бос-ым	бос-ай	бос-ым

Лік множны

Н.	бос-ыя	В.	як Н. або Р.	} для ўсіх Р.
Р.	бос-ых	Т.	бос-ымі	
Д.	бос-ым	М.	бос-ых	

Так сама змяняюцца прыméты з мягкім зычным перад канчаткамі:

3) Лік адзіночны.

Н.	сін-і	сін-яя	сін-яе
Р.	сін-яга	сін-яе (яй)	сін-яга
Д.	сін-яму	сін-яй	сін-яму
В.	як Н. або Р.	сін-юю	як Н.
Т.	сін-ім	сін-яю (яй)	сін-ім
М.	сін-ім	сін-яй	сін-ім

Лік множны.

Н.	сін-ія	В.	як Н. або Р.	} для ўсіх Р.
Р.	сін-іх	Т.	сін-імі	
Д.	сін-ім	М.	сін-іх	

§ 40. Калі націск прыходзіцца на канчатак, то ў родным склоне—ога, калі націск ня прыходзіцца на канчатак, а на аснову, то — ага: сьвяты — сьвятога, добры — добрага, сіні—сіняга, вялікі—вялікага і г. д.

§ 41. Тыя прыméты, што азначаюць *якасьць* (на пытаньне *які?*), могуць мець тры ступені гэтае якасьці, або тры ступені прыраўнаваньня:

1-ая ступень *звычайная*: зялёны, ая, ае, вялікі, ая, ае;

2-ая ступень—*вышэйшая*: зелянёйшы, вялікшы;

3-ая ступень—*найвышэйшая*: найвялікшы, найзелянёйшы, або самы зялёны, самы вялікі, ці за ўсіх найзелянёйшы, ад усіх найвялікшы і г. д.

Некаторыя прыméты маюць няправільныя ступені прыраўнаваньня: добры—лёпшы, найлёпшы; блгі—горшы, найгоршы: малы—мёншы, наймёншы.

Задача. 1. Праскланяйце:

Сіні, чорны, горкі, салодкі, тоўсты, глухі.

2. Напішэце ступені прыраўнаваньня:

Новы кажух, зялёны сад, вялікі бор, цёплая шапка, шырокае поле, глыбокае мора, сьляпы конь, блгі сон, сухі хлёб.

Чысло.

§ 42. Адны чыслы паказваюць лік (на пытаньне *колькі?*) і называюцца лічнымі, другія—парадак (на пытаньне *каторы?*) і называюцца парадкавымі.

Чыслы лічныя.

Чыслы парадкавыя.

1 адзін, адна, адно	пёршы	ая, ае
2 два, дзьвё, два	другі	» »
3 тры	трэці	» »
4 чатыры	чацьвэрты	» »
5 пяць	пяты	» »
6 шэсьць	шосты	» »
7 сём	сёмы	» »
8 восем	восьмы	» »
9 дзевяць	дзевяты	» »
10 дзэсяць	дзесяты	» »
11 адзінаццаць*)	адзінаццаты	» »
12 дванаццаць	дванаццаты	» »
13 трынаццаць	.	.
14 чатырнаццаць	.	.
15 пятнаццаць	.	.
16 шаснаццаць	.	.
17 семнаццаць	.	.
18 восемнаццаць	.	.
19 дзевятнаццаць	.	.
20 дваццаць	дваццаты	
21 дваццаць адзін	дваццаць пёршы	
30 трыццаць	трыццаты	
40 сорок	саракавы	
50 пяцьдзсят	пяцьдзсяты	
60 шэсьцьдзсят	шэсьцьдзсяты і г. д.	
70 сёмдзсят	.	.
80 восемдзсят	.	.
90 дзевяцьдзсят	.	.

*) Ужываюцца таксама формы: адзінанцаць, двананцаць, трынанцаць, чатырнанцаць і г. д., а таксама адзінанцаты, двананцаты, трынанцаты і г. д.

100 сто	соты
101 сто адзін	сто мёршы
200 дзвэсьце	двухсоты
300 трыста	трохсоты
400 чатырыста	чатырохсоты
500 пяцьсот	пяцьсоты
600 шэсьцьсот	шэсьцьсоты
700 семсот	семсоты
800 восемсот	восемсоты
900 дзевяцьсот	дзевяцьсоты
1000 тысяча	тысячны
2000 дзвэ́ тысячы	двухтысячны
1,000,000 міліён	міліённы

§ 43. Чыслы парадкавыя зьмяняюцца падобна да пры-
мэты: пёршы, пёршая, пёршае, пёршага, пёршае і г. д.

Чыслы лічныя зьмяняюцца часта падобна да імя, часамі
падобна да прымэты.

§ 44. Адзін, адна, адно.

Н.	адзін	адна	адно
Р.	аднаго	аднаё, аднэй	аднаго
Д.	аднаму	аднэй	аднаго
В.	як Н. або Р.	адну	як Н.
Т.	адным	аднэй (ю)	адным
М.	адным	аднэй	адным

Лік множны (для ўсіх радоў).

Н.	адны	В.	як Н. або Р.
Р.	адных	Т.	аднымі
Д.	адным	М.	адных

§ 45. Два (муж. і ніякі р.), дзвэ́ (ж. р.).

Н.	два	дзвэ́
Р.	двух (двох)	дзвёх (дзвёх)
Д.	двум (двом)	дзвюм (дзвём)
В.	як Назоўны або	Родны
Т.	двума (двома)	дзвюма (дзвёма)
М.	двух (двох)	дзвюх (дзвёх)

Так сама, як *два, дзьве*, скланяюцца абодва, абедзьве: абодвух, абедзьвюх і г. д.

Падобна *тры, чатыры*: тры, трох, тром, трыма, трох; чатыры, чатырох, чатыром, чатырма, чатырох.

§ 46. Пачынаючы ад пяцёх і да трыццацёх чыслы скланяюцца гэтак:

Н.	пяць	трыццаць
Р.	пяцёх	трыццацёх
Д.	пяцём	трыццацём
В.	як Наз.	або Род.
Т.	пяцьма	трыццацьма
М.	пяцёх	трыццацёх

Пачынаючы ад пяцьдзесят і да дзев'яцьдзесят чыслы змяняюцца як *пяць*, або найчасцей зусім не змяняюцца; з усімі пяцьдзесят людзьмі, з усіх дзев'яцьдзесят снапоў і г. д.

§ 47. Сорак і сто.

Н.	сорак	сто
Р.	сораку	сту
Д.	сараку	сту
В.	як Наз.	
Т.	саракма	стома
М.	сараку	сту

§ 48. Чыслы 200, 300, 400 і далейшыя або зусім не змяняюцца, або змяняюцца гэтак: дзвесьце, двухсот, двумстам, двумастамі і г. д.

§ 49. Абое, двое, трое.

Н.	абое	двое	трое
Р.	абаіх,	дваіх,	траіх,
	абайгà	двайгà	трайгà
Д.	абаім	дваім	траім
В.	як Наз.	або Род.	
Т.	абайма	двайма	трайма
М.	абаіх	дваіх	траіх

Так сама чацьвёра, пяцёра і далейшыя: чацьвярох, чацьвяром, чацьвярма, чацьвярох (хоць часта яны зусім не змяняюцца).

§ 50. *Дробныя чыслы*, зложаныя з *поў*—*паўтара* (муж. і ніякі р.), *паўтары* (ж. р.), *паўтрацьця*, *паўтрацьці* не зьмяняюцца.

§ 51. Трэба ведаць, што *абодва* ўжываецца для азначэння толькі муж. і ніяк. р. (абодва браты, абодва вакны); *абэдзьве* — толькі жанок. р. (абэдзьве сястры, абэдзьве сахі); *абое* — калі рады памяшаны (абое — рабое; кабыла лысая, жа-рабя рабое, зьёў воўк абое).

§ 52. Задача. 1. Налішы словамі: 1.289, 3.478, 11.696, 953, 12.418; 1724-ы (тысяча семсот дваццаць чацьвёрты) 15.919-ы, 837-ы, 959-ы.

2. Праскланяй: адна саха, два валы, дзьве дошкі, трое саней, дзевяць братоў, сто дваццаць восем грыбоў.

З а й м я.

§ 53. *Займя* ўжываецца заместа імя, прыметы або чысла (за-імя). Напрыклад:

Хадзіў ці доўга ён ці мала,
Ды толькі нешта адзін раз
Бяда ў бары яго спаткала...
Во як казаў нам сам Тарас.

(Тутака ён, яго, сам заместа Тарас, Тараса).

Заместа „добры, бёлы, малы“, можа сказаць „такі, той“; заместа „пяты, дзесяты“ — „той, гэны“ і г. д.

§ 54. Вось часьцёй ужываныя займённы:

1. *Асабовыя*: я, ты, ён, яна, яно; мы, вы, яны.
2. *Зваротныя*: сябе і ся (мыю-ся).
3. *Прыналежныя*: мой, твой, свой, нашы, вашы, іхны і інш.
4. *Паказальныя*: гэты, гэны, той, такі, гэты і інш.
5. *Пытальныя*: хто? што? які? каторы? чый? і інш.
6. *Адносныя*: тыя самыя, што пыталныя, але бяз мытанья.
7. *Азначальныя*: увесь, усякі, усялякі, кожны, сам, самы.
8. *Неазначальныя*: нэхта, нешта, нёякі і нёйкі, нёчы, хтось, штось, хтосьці, нёякісь, чыйсь і інш.

9. *Адмоўныя*: ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводны і інш.

— *Увага*. Займённі *я, мы* называюцца займённямі першае асобы; *ты, вы*—другое, *ён, яна, яно, яны* — трэцяе.

Займённі скланяюцца, а некаторыя маюць і рады: *мой, мая, маё; нашы, нашая, нашае* і інш.

§ 55. Асабовыя: *я, ты, мы, вы, ён, яна, яно, яны*.

Лік адзіночны.

Лік множны.

Н.	я	ты	мы	вы
Р.	мяне	цябе	нас	вас
Д.	мне	табе	нам	вам
В.	мяне	цябе	нас	вас
Т.	мною (ой)	табою (ой)	намі	вамі
М.	мне	табе	нас	вас

Лік адзіночны.

Лік множны.

Н.	ён	яна	яно	яны
Р.	яго	яе	яго	іх
Д.	яму	ей	яму	ім
В.	яго	яе	яго	іх
Т.	ім	ёю (ей)	ім	імі
М.	ім	ей	ім	іх

§ 56. *Сябе*.

Н.	—	В.	сябе
Р.	сябе	Т.	сабою (ой)
Д.	сабе	М.	сабе

§ 57. *Мой, твой, свой, чый*.

Лік адзіночны.

Н.	мой	мая	маё
Р.	майго	мае (й)	майго
Д.	майму	маей	майму
В.	як Н. або Р.	маю	маё
Т.	маім	маёю (ей)	маім
М.	маім	маёй	маім

Лік множны.

Н.	маё	В.	як Н. або Р.
Р.	маіх	Т.	маймі
Д.	маім	М.	маіх

Так сама чый, чыя, чые.

§ 58. Сам, сама, само.

Лік адзіночны.

Лік мн.

Н.	сам	сама	само	самі
Р.	самога	самаё (ой)	самога	самых
Д.	самому	самой	самому	самым
В.	самога	самую	само	самых
Т.	самым	самою (ой)	самым	самымі
М.	самым	самой	самым	самых

§ 59. Той, тая, тое.

Лік адзіночны.

Лік мн.

Н.	той	тая	тое	тыя
Р.	таго	таё (тэй)	таго	тых
Д.	таму	тэй	таму	тым
В.	як Н. або Р.	тую	як Н.	як Н. або Р.
Т.	тым	тэй (ою)	тым	тымі
М.	тым	тэй (ой)	тым	тых

§ 60. Хто, што.

Н.	хто	што	В.	каго	што
Р.	каго	чаго	Т.	кім	чым
Д.	каму	чаму	М.	кім	чым

§ 61. Увесь, уся, усё.

Лік адзіночны.

Н.	увесь	уся	усё
Р.	усяго	усяё (ей)	усяго
Д.	усяму	усей	усяму
В.	як Н. або Р.	усю	як Н.
Т.	усім	усёю (ей)	усім
М.	усім	усей	усім

Лік множны.

Н. усé	В. як Н. або Р.	} для Усіх р.
Р. усіх	Т. усімі	
Д. усім	М. усіх	

§ 62. Такія займённі, як нашы, гэны, кожны, які, такі і інш., скланяюцца як прымэты: нашы, нашага, напamu і г. д.

§ 63. Увагі аб розных склонах.

1) Побач з формамі роднага склону адз. л. муж. і ніякага р. на — *о* (каго, чаго, яго і інш.) ужываюцца і формы на — *а* (кагà, чагà, ягà, тагà, усягà; чыйгà, майгà, твайга, свайга, а таксама слоў зложаных з гэтых займённяў: саганьня, сягàлета).

2) У творным склоне ж. р. формы на — *оу*, ёю звычайней у беларускай мове за кароткія формы на — *ой*, *ёй*.

3) Побач з формамі нашы, нашая, нашае ўжываюцца скарачаныя наш, наша, наша.

§ 64. Задача. Праскланяй:

Мой добры конь, гэты самы замок, сам гаспадар, увесь хлэб, усялякая работа, сама гаспадыня, тая прыгожая краска, гэтае дзіца, маё дабро, чьё пярэ, хто такі, што такое.

Дзеяслоў.

§ 65. Дзеясловам называецца такое *слова*, што азначае *стан* (ляжаць, сядзець, спаць) або *дзьяльне** (браць, рубаць).

Дзеяслоў змяняецца ў часе, ліку і асобе.

§ 66. Часоў — тры: цяперашні, прошлы і будучы.

Напр.: я пішу (цяпер час)
я пісаў (прошлы час)
я буду пісаць } будучы час
я напішу }

Лікі — два: адзіночны і множны.

Напр.: я пішу, ты пішаш, ён, яна, яно піша (лік адз.); мы пішам, вы пішаце, яны пішудь (лік мн.).

*) Дзея гэтага і называецца дзеясловам.

Асобы — тры: пёршая, другая і трэцяя.

Напр.: я пішу, *мы* пішам (1-я асоба); *ты* пішаш,
вы пішаце (2-я асоба); *ён, яна, яно* піша,
яны пішуць (3-я асоба).

§ 67. Зьмэна дзеяслова ў часох, ліках і асобах называецца спражэньнем.

Пры спражэньні дзеяслоў зьмяняецца на тры лады: *абвэстны, загадны і ўмоўны.*

Абвэстны лад „абвяшчае“ што было, што ёсьць і што будзе: хадзіў, хаджу, буду хадзіць і г. д.

Загадны лад выражае „загад“ або просьбу, покліч, прасьцярогу ці што падобнае: нясі, зьмілуйся, баранэце, не паваліся і г. д.

Умоўны лад паказвае, што дзеянне залежыць ад нейкае ўмовы: я зробіў-бы, пайшоў-бы і г. д. (каб хацеў, каб мог).

§ 68. Дзеясловы бываюць двух трываньняў: *закончанага і незакончанага.* Закончанае адказвае на пытаньне *што зробіць?* (прыўсьці, прынясьці, прачытаць, напісаць і г. д.); незакончанае—на пытаньне *што робіць?* (ісьці, чытаць, пісаць г. д.).

§ 69. Некаторыя дзеясловы могуць мець розныя *станы*, б'ю, біты, б'юся; роблю, роблены, роблюся; мяю, мыты, мяюся і г. д. Усё гэтыя дзеясловы маюць тры станы: *дзэйны* (або актыўны), *залёжны* (або пасыўны) і *сярэдні.*

Дзэйны стан паказвае, што нейкая асоба або рэч сама нэшта „дзёіць“ і яё дзеянне пераходзіць на другую рэч: куля *разьбіла* вакно, майстры *будуюць* дом і г. д. (разьбіла, будуюць—дзэйны стан). Пасьля дзэйнага стану можна паставіць пытаньне *каго? што?* (вакно, дом).

Калі-ж скажам: вакно *разьбіта* куляю, дом *будуецца* майстрамі, то будзем мець залёжны стан. Пры ім стаіць пытаньне *кім? чым?* (куляю, майстрамі).

Сярэдні стан складаецца з дзэйнага і займа—ся і азначае або *зваротнае* дзеянне (мяюся, чашуся—мяю сябе, чашу сябе) або *супольнае* (цалуюся, сустракаюся—з кім? з чым?).

Ад іншых дзеясловаў нельга тварыць розных станоў: баяцца, сьмяяцца, ісьці, спаць і шмат падобных*).

§ 70. Такія формы, як лётаць, сядзець, ламаць, пава-ліцца, задумацца, магчы, сячы і інш. (на пытаньне *што робіць?* называюцца *неазначальнымі формамі***). Яны не азначаюць ні часу, ні ліку, ні асобы, толькі паказваюць названьне дзеяньня ці стану.

Увага. Побач з формамі на —ць ужываюцца формы на *ці*: лётаці, ламаці, хадзіці, задумаціся, валіціся і г. д.

§ 71. Цяперашні час для кожнае асобы абодвух лікаў мае асобныя канчаткі, напр.: няс-у, няс-эш, няс-э(ць), няс-ём, няс-іцё, няс-уць; стаю, ста-іш, ста-іць, ста-ём, ста-іцё, ста-яць.

Дзеясловы, што маюць у канчатку 2 ас. адз. ліку—эш, а ў 3 ас. мн. л.—уць (юць), належаць да першага спражэньня, напр.: няс-эш, таўч-эш, няс-уць, таўк-уць; будз-эш, каж-аш, буд-уць, каж-уць (не пад націскам у мяккім складзе е, у цьвёрдым а).

Тыя дзеясловы, што маюць у 2 ас. адз. л. — іш, — ыш, а ў 3 ас. мн. л. — аць, — яць, належаць да другога спражэньня.

§ 72. Першае спражэньне.

1). Асабовыя канчаткі пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	няс-у	пяк-у
2 ас.	няс-эш	пяч-эш
3 ас.	няс-э(ць)	пяч-э(ць)

Лік множны.

1 ас.	няс-ём	пяч-ом
2 ас.	няс-іцё	пяч-ыцё
3 ас.	няс-уць	пяк-уць

2) Асабовыя канчаткі не пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	дума-ю	каж-у
2 ас.	дума-еш	каж-аш
3 ас.	дума-е(ць)	каж-а(ць)

*) аб іх можна было-б сказаць, што яны *ніякага стану*.

**) інакш неазначальным ладам.

Лік множны.

1 ас.	дума-ем	каж-ам
2 ас.	дума-еце	каж-аце
3 ас.	дума-юць	каж-уць

§ 73. Другое спражэнне.

1) Асабовыя канчаткі пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	сядж-у	крыч-у
2 ас.	сядз-іш	крыч-ыш
3 ас.	сядз-іць	крыч-ыць

Лік множны.

1 ас.	сядз-ім	крыч-ым*)
2 ас.	сядз-іце	крыч-ыце
3 ас.	сядз-яць	крыч-аць

2) Асабовыя канчаткі не пад націскам.

Лік адзіночны.

1 ас.	пал-ю	гавар-у
2 ас.	пал-іш	гавор-ыш
3 ас.	пал-іць	гавор-ыць

Лік множны.

1 ас.	пал-ім	гавор-ым
2 ас.	пал-іце	гавор-ыце
3 ас.	пал-яць	гавор-аць

Увага. Здараюцца і такія формы, як гоне, гавора, падобна да будзе, скажа і г. д.

§ 74. Прошлы час.

Лік адзіночны.

1 ас.	я	} нёс, нясла, нясло
2 ас.	ты	
3 ас.	{ ён	} вёў, вяла, вяло і г. д.
	{ яна	
	{ яно	

Увага. Часамі здараецца час *запрошлы*: я быў пры-нёсшы, зробіўшы, пайшоўшы і г. д. (пёрш, чымся што другое здарылася).

*) або: сядзём, баёмся, крычóm, маўчóm і г. д.

§ 75. Будучы час.

Мае дзьвэ формы: *простую і складаную*: *) я зроблю, я буду робіць.

Простая форма спрагаецца так сама, як цяперашні час. Напр.: я зроблю, ты зробіш, ён зробіць; мы зробім, вы зробіце, яны зробіць.

Складаная форма зложена з будучым часам ад „быць“ і неазначальнай формай таго слова, што спрагаецца:

Лік адзіночны.		Лік множны.	
я буду	робіць	мы будзем	робіць
ты будзеш		вы будзеце	
ён будзе		яны будуць	

Увага. Здараецца час *прадбудучьа* я буду пайшоўшы, буду ўстаўшы і г. д. (пёрш чымся што другое зробіцца).

§ 76. Загадны лад.

I Лік адзіночны.

- 1 ас. — — — — —
 2 ас. няс-і бяры
 3 ас. хай (няхай) няс-ё(ць), бяры-э(ць).

Лік множны.

- 1 ас. няс-ёма, бяры-эма**)
 2 ас. няс-ёце бяры-эце
 3 ас. хай (няхай) няс-уць, бяры-уць

II Лік адзіночны.

- 1 ас. — — —
 2 ас. бразьні
 3 ас. хай бразьне

Лік множны.

- бразьнема
 бразьнеце
 хай бразнуць

III Лік адзіночны.

- 1 ас. — —
 2 ас. чуй лі
 3 ас. хай чуе хай ліё

Лік множны.

- чуйма лійма
 чуйце лійце
 хай чуюць хай ліюць

*) дзеясловы закончанага трываньня маюць будучы прасты: пайду, зроблю; незакончанага—будучы складаны: буду хадзіць, буду робіць.

***) могуць ужывацца і формы: нясём, бярем і г. д.

IV Лік адзіночны.

Лік множны.

1 ас. — —

кіньма ёжма

2 ас. кінь ёж

кіньце ёжце

3 ас. хай кіне хай ёсьць

хай кінуць хай ядуць

Другая асоба адзіночнага ліку мае канчаткі:

I. *і, ы* пад націскам — нясі, хвалі, калі, мані, мялі, сушы, бяры, памажы, валачы і інш.

II. *і* не пад націскам — вымі, бразьні, пісьні і інш.

III. *й* пасля галоснага — дай, гуляй, мей, чуй, етой, крый, мый, шый і інш. (формы лі, ві, бі, пі заместа лій, вій, бій, пій).

IV. Зычны мягкі і ацьвярдзеўшы — кінь, сядзь, лезь ёж, рэж, калеч, скоч, роб, прамоў, саромся і інш.

Калі да гэтых формаў даставім канчатак — *ма* (або *м*), то дастанем 1-ю асобу мн. ліку; калі даставім — *це*, то дастанем 2-ую асобу мн. ліку. Пры гэтым у дзеясловах, як нясі, бяры (бач I), бразьні (бач II) трэба змяніць *і* на *е*, *ы* на *э*: нясі, нясема, нясеце; бяры, бярэма, бярэце, бразьні, бразьнем (ма), бразьнеце і г. д.

Трэцяя асоба складаецца з *хай* або *няхай* і трэцяе асобы цяпер часу: хай ён кажа, хай яны кажуць.

§ 77. Умоўны лад дастанем, прыставіўшы частку *бы* або *б* да прошлага часу: я пашоў-бы, зробіў-бы, прынес-бы і г. д.

§ 78. Некаторыя дзеясловы зрастаюцца з зваротным займеньнем — ся: мыцца (мыць - ся), вучыцца (вучыць - ся) і інш. Пры спражэньні займа дадаецца да слова: мыюся, мыешся і г. д. Толькі ў 3 асобе канчатак *ць-ся* зьліваецца ў *цца**: ён мыецца, яны мыюцца.

§ 79. Ад дзеяслова можна вывесці другія часціны мовы: дзеяслоўнае імя (стварыць—стварэньне), дзеяслоўную прымёту (чытаць—чытаючы (й), чытаючая, чытаючае; чытаўшы (й), чытаўшая, чытаўшае; чытаны, чытаная, чытанае) і дзеяслоўнае прыслоўе (сяджу чытаючы, прыду прачытаўшы).

*) Калі перад — ца стаіць зычны, то пішацца адно *ц*: здасца, ад'ёсца і г. д.

Дзеяслоўнае імя скланяецца так сама, як і кожнае другое імя: стварэння, стварэнню і г. д.

Дзеяслоўная прымета мае рады і скланяецца як прымета: чытаючы, чытаючая, чытаючае, чытаючага, чытаюча му і г. д. Але побач з гэтым яна мае часы, як дзеяслоў: цяперашні (чытаючы, ая, ае) і прошлы (чытаўшы, ая, ае; чытаны, ая, ае).

Увага. Формы на—учы,—ючы—ўшы больш стара-сьвёцкія і кніжныя. У жывой мове ня скажучь, напр., „ад чытаючага чалавэка можна шмат вымагаць“, але „ад чалавэка, што чытае, можна шмат вымагаць“. У жывой мове скланяюцца толькі формы дзеяслоўнае прыметы на—ены і—ты: зроблены, зробленага, зробленаму і г. д.; біты, бітага, бітаму і г. д.; бітая, бітае, бітай і г. д.

Дзеяслоўнае прыслоўе мае два часы—цяперашні (чытаючы, лётаючы, пішучы, ходзячы, робячы) і прошлы (чытаўшы, лётаўшы, пісаўшы, хадзіўшы, робіўшы). Дзеяслоўнае прыслоўе не скланяецца і не спрагаецца*).

§ 80. Дзеясловы есьці, даць, быць маюць асобнае спражэнне.

Лік адзіночны.	Лік множны.
1 ас. ём дам	ямо**) дамо
2 ас. ясі дасі	ясьцё дасьцё
3 ас. ёсьць дасьць	ядуць дадуць

„Ём“—гэта цяперашні час, „дам“—будучы час.

„Быць“ мае ў цяпер. часе толькі форму 3-е асобы адзін. ліку: ёсьць (або кароткае—ё). Будучы час: буду, будзеш, будзе і г. д.

Загадны лад: ёж, дай, будзь; хай ёсьць, хай дасьць, хай будзе; ёжма, дайма, будзьма; ёжце, дайце, будзьце; хай ядуць, дадуць, будуць.

Другія формы складаюцца звычайна.

§ 81. Задача 1. Праспрагай у цяперашнім часе і аддзялі рыскаю асабовыя канчаткі дзеясловаў:

*) З чаго і падобна да прыслоўя.

**) Побач з формамі ямо, дамо, ясьцё, дасьцё, маем—ядзём, дадзём, ядзіцё, дадзіцё.

Жну, цягну, бяруся, тачу, лаўлю, гарую, цягаю, сушуся, валакуся, таўку, мушу, люблю, сяджу, бягу, магу, даю (даіць), даю (даваць), гнаю, гаю, строюся, крою, паю, пяю, мыюся, крыю, выю, шыю, лію, вію, б'ю, п'ю, гавару, варуся.

2. Праспрагай у будучым часе:

Пісаць, караць, гудзець, гутарыць, зваць; перамяніць гэтыя дзеясловы так, каб можна было ад іх стварыць будучы прасты (напісаць—напішу і г. д.).

3. Праспрагай у прошлым часе:

Нясьці, вязьці, плясьці, ісьці, сячы, таўчы, пячыся, кусацца
мёць

4. Напішы гэтыя дзеясловы ў умоўным ладзе.

5. Напішы ў загадным ладзе:

Хваліцца, калоць, сушыцца, браць, памагаць, валачы, даць,
мёць, біцца, піць, кінуць, калёчыць, прамовіць, сароміцца.

Прыслоўе.

§ 82. Прыслоўе ёсьць нязьменная часьціна мовы, што азначае розныя акалічнасьці: мейсца, часу, прычыны, спосабу дзеяньня.

Паводлуг гэтага прыслоўі дзеляцца на прыслоўі:

мейсца (на пытаньне—гдзё?): там, туды, адтуль, адкуль, гэтта, гэнам, вун, блізка і інш.

часу (на пытаньне—калі?): цяперака, сёньня, лётась, па-заўчора і інш.

прычыны (на пытаньне—чаму?): таму, чаму і інш.

спосабу дзеяньня (на пытаньне—як?): добра, хутка, глыбака, вельмі, дужа і інш.

§ 83. Большасьць прыслоўяў — гэта акасьцянёўшыя формы зьменных часьцей мовы: імя, прыметы, займа, чысла, дзеяслова.

Вось некаторыя прыслоўі ад розных склонаў:

1) добра, борзда, сыюдзена і г. д., вось, як, так, колькі, толькі, нельга, лётась, зараз, улёрад, назад, уздоўж, удоўж,

удаўжкі, ушыркі, увышкі, увелькі, насустрэчу, наўзавады, нацямки, нацянькі і інш.—усё гэта формы назоўнага і вінавадкага склона.

2) сёлета, сеньня, (сяго-дня), учора, заўтра, зраньня, змалку, здалёку, дагары, звонку і інш.— формы роднага склона.

3) памалёнку, пабеларуску і інш.— формы давага склона.

4) разам, часам, сілком, кумілем, пехатой і інш. — формы творнага склона.

5) балазё, годзе, запраўды, наадзіноцы, потым, улётку, узімку, папацёмку, паасобку, напотым, уваччу, вонках і інш.— формы меснага склона.

Прыслоўі ад дзеясловаў: няма, нямаш (ня мае, ня маеш), загадзя, наўмысьля, адумысьля, спакваля (пачакаўшы), мусіць, відаць, можа, дзякуй, маўляў і інш.

Шмат прыслоўяў мае сваё асобныя прыслоўныя канчаткі (ды, -дэю, -ма, -мі, -ль, -лі, -ка, -ку, -кі, -оў, -чы, -ча і інш.): куды, туды, усюды, тады, заўсёды; кудэю, тудэю, сюдэю; кудэма, сюдэма; бягма, ляжма, дарма, тойма; вельмі; адкуль, пакуль, дасюль, скуль; калі, ніколі: тутака, тамака, тутачка, тамачка, цяпэрака, ёсьцека, нямашака, толькі, колькі, гэталькі, далоўкі; дамоўкі; далоў, дамоў; надоячы; апрача, абэруч, насустрэч, некалісь, дзесь, калісь, некалісьці, дзесьці, калісьці; паадноўчы, двойчы, тройчы і шмат інш.

§ 84. Некаторыя прыслоўі маюць ступені прыраўнаваньня і зьмяняюцца так, як прыметы, ад якіх яны выводзяцца: зялёна, зелянёй, найзелянёй.

Вось прыслоўі, што маюць *няправільныя ступені прыраўнаваньня*:

добра—лёпш, ляпей; найлёпш, найляпей;
блага—горш, гарэй; найгорш, найгарэй;
многа, шмат—больш, балей; найбольш, найбалей;
мала—мэнш, мэней; наймэнш, наймэней.

§ 85. Задача. Перапішы і падзялі вышэй пералічаныя прыслоўі (§ 83) на месныя, часоўныя і г. д.

П р ы й м я.

§ 86. **Приймя** азначае залéжнасьць паміж рэчамі або кірунак дзеяньня: кніжка ляжыць *на* сталé, вучань падыйшоў *да* дошкі і г. д.

Приймя ня ўжываецца само па сабé, а найчасьцэй пры імі (дзеля чаго і называецца **приймя**): *на* сталé, *пры* сталé, *над* сталом, *з-за* стала і г. д.

Але **приймя** можа стаяць і пры іншых часьцінах мовы.

Приймя стаіць найчасьцэй пры адным склоне, радзэй пры двух або трох, напр.:

пры родн.— без, для, дзеля, да, з-за, з-пад, каля, апрача, у і інш. (без работы, для сусéда, дзеля сьвята, да хаты, з-за вугла, з-пад хаты, каля лугу, апрача таго).

пры дав.—к: к хаце, к лэсу (але часьцэй кажацца да хаты, да лэсу).

пры він.— пра, праз, цераз, скрозь, замéста, наўпроці і інш. (кажу пра тое, згінуў праз сваю нядбаласьць, ішоў цераз поле, скрозь хмары цёмныя).

пры твор.—над: над зямлэй.

пры мéс. — пры, па (пры дарозе, па лясох, па дарогах і г. д.).

пры він. і тв.—за, пад, перад, прад і інш. (за яго, за ім, пад стол, пад сталом, перад дом, прад дом, перад домам, прад домам).

пры він. і мéс.—у, на, аб і інш. (у лэс, у лэсе, на стол, на сталé, кінуць аб стол, гаварыць аб сталé).

пры род., він. і мéс.:—з (вярнуўся з работы, сабака ўвэлькі з ваўка, з сахою).

§ 87. Шмат у якіх словах **приймя** так цэсна зраслося з асновай, што слова без яго зьмяняе або зусім траціць сваё значэньне: падарожны, пераход, прывычка, (але—ход,—дарожны значыць нэшта другое, а вычка нічога ня значыць).

Некаторыя **приймённы** зусім ня ўжываюцца асобна: уз,- раз,- вы,- пера,- су,- пра,- па,- (уздых, усход, разбор, расход, выгнаць, выйсьці, пераёхаць, сусéд, прадзед, пасынак).

З дзеясловам пры... заўсёды злучаецца ў вадно непалзельнае слова: дагнаць, прамяніць, перакінуць, падыйсьці, прыдумаць, засумаваць, падгалаваць, наляцець, абхапіць, згаварыцца, сцягнуць, узыйсьці, успомніць, разагнаць, раздаць, расказаць, выдумаць, пераняць, сустрэць і г. д.

Так сама з прыслоўем: запраўды, пазалётась, зараз, напавёр, уздоўж, спадысподу, даволі, паасобку, потым і г. д.

§ 88. Задача. 1) Напішы прыклады на тэма прыімённы, што ня ўжываюцца асобна (уз-, раз- і г. д.).

2) Напішы такія імённы, што зложаны з прыімённымі: за, да, уз, раз, без, з, прад, су, пра, на, ад, вы, пад, аб (за-саўка, успамін і г. д.).

З л у ч.

§ 89. Злуч злучае розныя словы ў думцы або розныя думкі: былі ў іх сын і дачка; ня мей сто валоў, а мей сто другоў.

Вось найчасьцей ўжываныя злучы: і, а, але, жа, абы, або, альбо, аж, ажно, ані, адно, няхай, хай, бо, да, ды, дык, аднолька-ж, навет, хіба, ці, няўжо, чымся, прынамся, хоць хаця, такі (ткі), калі, каб, чаго, чаму, таму, нашто, зашто, затое, затым, быццам, не, ні і шмат іншых.

Як можна бачыць у значэнні злучоў часта ўжываецца займя — што, чаго, чаму, такі і інш., часамі з прыімённымі — зашто, затое, нашто, натое і інш.

Некаторыя злучы выводзяцца з дзеясловаў: бадай (багдай — бог дай), быццам (ад „быць“), хай, няхай, хоць, хаця і інш.

У значэнні злуча могуць ўжывацца так сама прыслоўі: калі, аднолька, прынамся і інш.

Задача. Падчыркнуць злучы:

Пуста ў лузе, толькі стагі парыжэўшыя стаяць, ды шпакі каля дарогі цэлы дзень адно крычаць. Бачыш, быццам чалавек, векам малады. Жніво ярнае—гэта ўжо восень і, як той кажа, работак восем. А як надойдзе ўжо Пакрова, то не наёсца ў полі карова, бо ўжо золкі ветрык павее, трава паожкне і па-

чарнёе. Часам, як у полі з коньмі начуеш, пячы «восень» дзяўчат пачуеш і, сказаць праўду, дык, мой ты браце, ад гэнай песьні за сэрца хваце, бо яé тая працяжная нота, хоць сьлёзы гоніць, слухаць ахвота.

К л і ч.

§ 90. Кліч выражае ўчуцьцё або паказвае розныя зыкі, да якіх чалавék сваім голасам хоча прыпадобніцца, напр.: учуцьцё болю, радасьці, здзіўленьня: ай, аей! ого-го! ага! ах! ох! ух! а-ха-ха і г. д.; шшш! гаў-гаў-гаў! курняў! іга-га-га! ау-ау-ау! і інш.

Каб паказаць, што нэшта канчаецца ў адзін мамэнт, ужываюцца асобныя формы клічу ад дзеяслова: хап, брык, бэнц, бох, бабух, хлюпсьць, грук, стук, бахець, хапець, мялькець, піхець, грymoць і інш.

Ладзёл слова.

§ 91. Карэнь, канчатак, прыстаўка, устаўка.

Словы—настольнік, застольны, стольніца, сталаўнік, стар — маюць карэнь *стол*; словы — засьцэнак, прысьцэнак, сьцэнны, сьцяна — маюць карэнь *сьцен*; словы — лёс, лясун, лясьнік, лесавік—маюць карэнь *лес* і г. д.

Каранёў дзяліць нэльга.

Карэнь ёсьць такая непадзэльная часць слова, ад каторае можна тварыць другія родныя паміж сабою словы.

Сам па сабе карэнь можа быць часам асобным словам—стол, лёс; але найчасцей ён асобна зусім ня ўжываецца: сьцен-, лож-, вод- і г. д.

Каб пазнаць які галосны стаіць у карані, трэба зьмяніць слова так, каб націск прышоўся на галосны: засьцэ́н-ак, сьцэ́н-ны (хоць у такім разе, як сьцяна, чуваць *а*).

Зычныя так сама могуць зьмяняцца стоячы ў канцы караня: воўк—воўч-а, дуг-а—дуз-ё, лаўк-а—лаўц-ы, гарох — гарос-е, нарог—нароз-е, дарог-а—дарожн-ы і г. д.

Пры скланёньні і спражэньні апошнія склады слова зьмяняюцца: стал-а, стал-у, стал-ом, стал-ё; стал-ы, стал-оў, стал-амі, стал-ох; маўч-у, маўч-ыш, маўч-ыць; маўч-ом, маўчыцё, маўч-аць і г. д. Гэтыя зьмённыя склады таго самага слова называюцца *канчаткамі*.

Тая нязьмённая часць слова, што стаіць паміж каранём і канчаткам, называецца *ўстаўкай*: застоль-н-ы, застоль-н-ага, і г. д.; ляс-ун, ляс-ун-а і г. д.; гаспад-ар, гаспад-ар-а і г. д.

Кожная ўстаўка прыдае караню асобнае значэнне.

§ 92. Вось некаторыя ўстаўкі імя, прыметы і дзеяслова:

1) *Устаўкі імённых:*

ар. ец, ік, (ык), ок, цель, ыр, ун і інш. азначаюць нешта ажыўленае, дзейнае: гаспад-ар, стал-яр, знах-ар, куп-ец, хлап-ец; лясн-ік, муж-ык, язд-ок, вучы-цель, багат-ыр, скакун і г. д.

іч, овіч, евіч і інш. азначаюць патомкаў і фаміліі: Бабіч, Богдан-овіч, Марцінк-эвіч.

ць, асьць, ін(я), ын(я) і інш. азначаюць словы непрадметныя жан. р. — памя-ць, люб-асьць, веліч-ыня, глыб-іня і г. д.

л (а), ішч (а),- ышч (а), ств (о) і інш., для азначэння неажыўленых слоў ніяк. р.: мы-л-а, шы-л-а, вогн-ішч-а, пажл-ышч-а, хара-ств-о і г. д.

Некаторыя ўстаўкі прыдаюць слову павялічанае або памёншанае значэнне (*павялічальныя і памяншальныя ўстаўкі*) лап-ішч-а, лап-к-а.

Дужа часта памяншальныя ўстаўкі прыдаюць ласкавае значэнне слову: брат-к-а, сястр-ыц-а, лёц-ейк-а і шмат інш.

2. *Устаўкі прыметныя:*

к, ок, р, л, н, ав, ів, ат, іст, ав-ат, анык, енык, ан (ян), ов, ск і інш.—лёг-к-і, глыб-ок-і, шчод-р-ы, вет-л-ы, вер-н-ы, ласк-ав-ы, міласьл-ів-ы, зуб-ат-ы, зярн-іст-ы, бел-ав-ат-ы, добр-анык-і, дараг-энык-і, мядз-ян-ы, ял-ов-ы, гаспадар-ск-і і г. д.

3. *Устаўкі дзеяслоўныя:*

ну — н — цяг-ну-ць, цяг-н еш;

і — е — хвал-і-ць, сядз-е-ць;

а — я — бр-а-ць, сё-я-ць;

ава — у*) — баран-ава-ць, баран-у-ю, гандл-ява-ць, гандл-ю-ю і г. д.

*) Як баран-ава-ць, баран-у-ю, дужа часта здараецца расказаваць — расказую, перапісваць — перапісваю і г. д. заместа перапісваю, расказаваю або перапісваю, расказваю.

Тыя прыймённы, што неразьдзельна зрасьліся з словам называюцца прыстаўкамі: на-стаўнік, па-ставіць, за-гадка, уз-рост, усь-цягнуць, пера-ход, а-сьцярожны, ад-біць, па-ма-леньку, на-ўцэкі і г. д.

Карэнь злучаны з прыстаўкай і ўстаўкай называецца асновай слова. Такім парадкам пры скланёньні і спражэньні дадаём канчаткі да асновы слова.

Апрача слоў простых, што маюць толькі адзін карэнь, ёсьць словы складаныя, што маюць два карані: палу-дзень, поў-нач, пара-ход, люда-ёд, нач-лёг і пмат інш.

Задача. Падзялі на часьці і напішы карэнь кожнага слова:

Гародчык, вада, краска, лявоніха, мяцэліца, нядоля, Беларусь, беларускі, красавік, веснавы, мэсяц, плямённік, звада, вучыцель, вучыцелька, земляроб, панядзёлак, асьцярожны, лёташні. Няма служкі для пастушкі.

IV.

Праваніс.

§ 93. **Праваніс** дае нам правілы, як трэба пісаць у тых разох, калі пішацца ня так, як чуваць.

У беларускім праванісе трэба ведаць перад усім два найпершыя правілы: адно аб пісаньні галосных, другое — зычных.

Галосныя так пішуцца, як вымаўляюцца: сталы, валы, сьцяна, лясы і г. д. (а не сьцена, лесы, столы, хоць карані слоў: стол-, вол, сьцен-, лес-).

Зычныя, наадварот, пішуцца глédзячы на тое, які зычны ў карані, прыстаўцы ці канчатку: мёд, калодка, падтрымаць, мышы і г. д. (а ня так, як чуваць — мёт, калотка, паттрымаць, мышыся — дзеля таго, што карэнь мёд-, колод-, прыстаўка — под, канчатак — ш*)

Ад гэтых правілаў здараюцца дзе-ня-дзé адступленьні.

§ 94. **Галосныя.** *Аканьне.* Галосны *о* можа быць толькі пад націскам; ва ўсіх іншых складох *о* замяняецца на *а*: дом, стол, гарод, водны, вокны, дабро, але дамы, сталы, гарады, вада, вакно, сэрца і г. д.

На *а* замяняецца і кожнае *э* ў цьвёрдым складзе (пасля цьвёрд. зыч.): (рака, цана, перамéна, кажэп (хоць пад націскам — э: рэкі, цэны, кажэце).

У *мяккіх* складох перад націскам *е* замяняецца ня *а* (*я*) не зяўсэды.

У трэцім, чацьвёртым і далейшых складох (лічачы ад націску да пачатку слова) *е* не замяняецца ніколі на *а* (*я*): верацяно, без верацяна; не выпускай і г. д.

*) Гэта відаць зьмяніўшы слова: мёду, калода, падыйсьці, мышы.

У другім складзе — толькі тады *e* замяняецца на *a* (*я*), калі ў першым няма *a*: лясунá, бядуна́, нявучо́ны, ня была́, бяз дзіцяці і г. д. Калі-ж у першым складзе ёсьць *a* (*я*), то ў другім пішацца *e*: цецярук, лесавік, не знайшла, не магу не хачу, без мяне́ і г. д.

У першым складзе заўсёды бывае *a* (*я*): бяда, дзяжа вяду, зялёны, няма, няхай, ня буду, бяз нас, бяз духу і г. д.

Увага. 1. Не і без у гэтым разе лічацца за склад таго слова, перад якім яны стаяць.

2. Склады тут лічацца ад націску да пачатку слова такім парадкам: ля(2)-су(1) на́ (су — першы склад, ля — другі). Так сама: без(4) ве(3)-ра(2)-ця(1)на́ і г. д.

У мягкіх складох *пасья* націску пішацца *e*: восе́нь, во́зера, ве́церь, вучыце́ль, у хаце́, у садзе́, поле́, ле́цейка, сіняе́ (не́ба), сіне́нкі, то́е, думае́ш, будзе́ і г. д.

3 гэтага правіла выключаюцца такія разы, як:

1) памяць, ме́сяц, дзе́вяць, дзе́сяць, дзе *a* ў аснове, або дзе *a* канчатак іме́нняў жан. р. (гаспады́ня, паня́, як зямля́), або дзе *a* з *o*: дзе́дзя*) (з дзе́дзэ́) і інш.

2) формы роднага скл. адз. л. мужч і ніяк. р. на *a*: вучыце́ля, вучня́, поля́, зелья́ і г. д.

3) формы родн. скл. мн. л. усіх трох радоў на — *аў*: прыця́ляў, зёмляў, гоняў і г. д.

4) формы дав., твор. і мёс. склону мн. л. ўсіх трох радоў на — *ам, амі, ах*: вучня́м, зёмля́м, здарэ́нням, прыця́целямі, зёмля́мі, здарэ́ннямі, прыця́целях, зёмля́х, здарэ́ннях.

5) формы прыме́таў назоўнага склону адз. л. жаноч. і ніякага роду: сіня́я вада, добра́я галава, сіня́е мора і г. д.

6) формы родн. і давал. скл. прыме́таў мужч. і ніяк. роду: сіня́га, сіня́му і інш. (як яго́, яму́).

7) родны склон прыме́ты жаночкага роду: сіня́е воды, добра́е кніжкі і г. д., (як я́е, та́е).

8) назоўн. і вінав. склон прыме́ты мн. л. ўсіх трох радоў: добра́я, зялё́ныя, чырво́ныя, каме́нныя і г. д.

*) але ў такіх старых формах, як вароце́х, боце́х, пішацца *e*.

9) формы 3 ас. мн. л. дзеясловаў 2 спраж.: ходзяць, носяць, водзяць і г. д.; так сама дзеяслоўная прымета і прыслоўе: ходзячы, водзячы, носячы і г. д. (бо яны выводзяцца ад 3 ас. мн. л.: ходзяць, носяць, водзяць).

10) займеньне — ся: робішся, гонішся і г. д.

Калі *e* пад націскам, то на ім трэба ставіць знак націску: хлѣб, нѣба і г. д.*).

Такім парадкам, літара *ѣ* азначае выразны націснуты галосны, так сама як *о*: камѣньне, голад.

Літара *e* азначае ненаціснуты гук або шырэішы за *ѣ* (бліжэй да *a*), або вузэйшы (бліжэй да *i*): у садзе, сіненькі.

Не, без, перад, пера і інш. падпадаюць пад агульнае правіла аб аканьні: няшчасьце, няволя, бяздомны, бязрадны, непачэсны, безгалосы, перадплата, перавоз і г. д. Так сама калі *не*, *без*, *перад*, *цераз* стаяць перад другім словам, але пішуцца асобна: ня дам, ня ведаю, бяз хлѣба, бяз нас, перад ім, не даведаўся, без гаворкі і г. д.

Задача. Перапішы і заместа крыжыка пастаў *a* (*я*) або *э* (*е*).

Нѣ прывѣтна церѣз вокны ночка пѣзіраѣ. Ціхѣ ў хацѣ — ўся самѣйка сьпіць ды спачываѣ, натрудзіўшы добрѣ рукі, натѣміўшы плѣчы. Толькі матка з вѣрѣценцѣм прытулілась к пѣчы і прадзѣ, прадзѣ кудзѣльку. Скачѣ вѣраценцѣ, а за ѣй густыѣ цені бѣгаюць па сьценцы. На камінку корч пылаѣ, злотѣм іскры скачуць. За ваконцѣм вѣчѣр ходзіць, глухѣ вѣрбы плачуць. Зябнуць вѣрбы на марозѣ, прытуліўшысь к стрѣсѣ: сьнегам вѣчѣр сьпѣ ў дзвѣры, ходзіць шум па лѣсѣ. І пад дэты шум трывожны думаѣ стараѣ, а ў сьлѣд думкам нѣспакойна вѣчѣр падпѣваѣ.

Вучысѣ нѣбожѣ, вучэньнѣ паможѣ змагацца з нѣдолѣй, з нѣволѣй... Што мучыць сѣгоньня, што думкі трывожѣ, — зьбязжыць і нѣ прыйдзѣ ніколі.

Жаль згінѣ, як мара; нѣбудзѣш нѣздарай, нідзѣ і ні ў чым нѣ заблудзіш; ты праўду ў нѣпраўдзе, як сонца між хмарѣў, спазнаѣш, як цѣмнѣ нѣбудзѣш.

*) такія словы, як *перад*, *цераз*, *але*, *без*, *дзея*, свайго націску ня маюць, становячы быццам часьць таго слова, перад якім яны стаяць, дзея гэтага над імі ня ставіцца знак націску: перад намі, цераз хату, але так нѣльга, бяз нас, дзея таго і г. д. Калі-ж *але* азначае пацьвярджэньне, то яно мае націск: ці ў цябѣ мая кніжка? — алѣ.

Така× прынука, як праца й навука, ці-ж мож× нам сіл не дадаці? З такімі с×брамі, знай, будз× н× штука і гор× сваё зваяваці.

Навука даё ч×лавэку розум. Чужым розумам век н× п×р×жывэш. В×ўка ногі кормяць.

§ 95. У *чыслах* аканьне правэджена ня поўна. Чыслы складаныя пішудца так, як кожная часць, калі яна ўжываецца асобна: семнаццаць, восемнаццаць, шэсьцьсот, восемсот і інш. Толькі шаснаццаць мае *a* заместа *э*, што чуваць у слове шэсьць. Парадкавыя маюць такі галосны, які ў лічным: дзевяць—дзевяты; дзёсяць дзесяты і г. д.

§ 96. *Галосныя ў канчатку дзеясловаў 1-га і 2-га спраж.* Калі націск прыходзіцца на канчатак, то галосныя, будучы пад націскам, чуваць ясна і заўсёды аднолькава.

1 *спраж.* Няс-у, няс-эш, няс-э(ць), няс-ём, няс-іце, няс-уць, бяру, бяру-эш, бяру-э, бяру-ом, бяру-ыце, бяру-уць.

2 *спраж.* Сядж-у, сядж-іш, сядж-іць, сядж-ім, сядж-іце, сядж-яць; маўч-у, маўч-ыш, маўч-ыць, маўч-ым, маўч-ыце; маўч-аць.

Тутак трэба заўважыць толькі тое, што, калі націск на канцы, то ў 2 асобе мн. л. дзеясловы абодвух спражэньняў маюць у канчатку *і*, *ы*: нясіце, бярыце, так сама, як сядзіце, гарыце.

Калі-ж націск не на канцы, то ў першым спраж. маем *e* (пасля цьвёрдых *a*), у другім *і* або *ы*: думаеце, кажаце; носіце, гаворыце і г. д.

Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаць, якое спражэньне: ідэш, сядзіш, гарэш, маўчыш і г. д. Тутак ясна, што пісаць.

Але калі націск ня прыходзіцца на канчатак, то тады трэба глядзець, што стаіць у канчатку неазначальнае формы. Калі стаіць *і* або *ы*, то гэта дзеяслоў 2-га спраж.*), і ўсюды трэба пісаць *і*, *ы*, а ў 3 ас. мн. л. *a*: маліць—моліш, моліць, молім, моліце, моляць; варыць,—варыш, варыць, варым, варыце, вараць. У праціўным разе, гэта дзеяслоў 1-га спраж.

*) Але ў такіх, як кры-ць, мы-ць, вы-ць, шы-ць, ры-ць, *ы* адносіцца да караня: гэтыя дзеясловы 1-га спраж. — крыеш, крые, крыем, крыеце, крыюць, мыш, мые, моем, мыце, мыюць і г. д.

і ўсюды трэба пісаць *e* (у цвёрдым складзе *a*), а ў 3 ас. мн. ліку *учь*: ведаць—ведаеш, ведае, ведаем, ведаюць; казаць — кажаш, кажа, кажам, кажаце, кажучь.

Дзеяслоўныя прыметы і прыслоўі выводзяцца ад 3 асобы мн. л., дзеля чаго ў першым спраж. канчаюцца на — *учы*, — *ючы*, у другім на—*ачы*,—*ячы*: яны кажучь, мыюць — кажучы, мыючы, яны гавораць, стаяць—гаворачы, стоячы.

Аб формах загаднага ладу бач вышэй § 76.

Увага. Калі націск на канчатку, то ў дзеясловах 2-га спр. ў форме 1-ае асобы мн. ліку побач з формамі на *ім*, *ым* могуць ужывацца формы на *ём*, *ом*, як у 1-ым спраж.: стаім, сядзім, маўчым, крычым і стаём, сядзём, маўчом, крычом і г. д.

Задача. Перапішы і замяні крыжыкі літарамі:

Карагоды зорак у гары міга×ць, а ў нізе сьняжынкі срэбрам адліва×ць. Маці свайго сына цёшыць, забаўля×. Ты мне раскаж×ш, як будз×це робіць. Касцы паялі апрана×чыся на пракосах. Цярпеньнем і працай горы перанос×ць. Падзяр×це рызьзё на істужкі і сатчэче рызоўку. Расчын×це дзевёры. Развёўся туман, расплыв×цеся хмары! Жалем сьціска×цца грудзі. На Саракі мужык пыта×цца ці далёка да ракі. Калі не наеўся, то і не наліж×шся. І сава сваё дзёці хвал×ць. Кінь прад сабой, знойдз×ш за сабой. Цыган, як галé×, то сьмялé×. Голад і холад муч×ць людзэй. Калі ма×ш гаруд жыта—будуйся. Новае сіта на калку вісіць, а старое пад лаўкай наваля×цца.

§ 97. *Звонкія зычныя* на канцы слова і перад глухім страцілі сваю звонкасьць. Але хоць і чуваць боп, лёт, лотка, дзяцька, мох, лёгка, дошч і г. д., аднолька-ж пішам боб, лёд, лодка, дзядзька, мог, лёгка, дождж і г. д. (бо ў другіх разох, зьмяніўшы слова так, каб пасяля яго стаяў галосны, знойдзем бобу, лёду, лодачка, дзядзіна, магу, лёгенькі, дажджу і г. д.

Так сама трэба пісаць і прыёмьні ад, пад, над, прад, перад незалéжна ад таго ці яны лішуцца разам з якім словам ці асобна: ад хаты, адхінуць, пад сонцам, падцягнуць, над хатай, надхадзіць, пад сталом, прадстаўнік і г. д.

Усё прыёмьні, пто канчаюцца на *э*—*з*, без, уз, раз,— калі яны пішуцца з якім словам разам, то перад глухім зычным (п, т, ц, ч, х, с, ш) замяняюць *э* на *e*, а перад звонкім

пакідаюць з: схадзіць, усхадзіць, расьпіць, але — згінуць, бяздомны, узгадаваць, разьбіць і г. д. Значыцца тутака трэба пісаць, як чуваць.

Але калі з і без пішуцца асобна, то ніколі з на с не замяняецца: з хаты, бяз хлёба і г. д. Так сама пішацца і цераз: цераз ток.

Задача. Перапішы і заместа крыжыка пастаў літару.

У гародзе расьцё бо×. Цэ× вісіць у гумне. У Адама высокі ло×. Ло× яго ла×кай па плячоx. Поўная лу×ка збожжа. Хлё× на сталé, рукі сваé. Важыш на ры×ку, важ і на юшку. Не адарві поча×кі ад калыскі

Іду па кла×цы. Мё× сало×кі. Сабака зьнюхаў сьлё×. А×кла× ня йдзэ ў ла×. Ты бра× мой, ёж хлёб свой. Гэта кве×ка не для твайго носу. І я быў калісь мола×. У каваля цяжкі мола×. Улётку люблю цябé, дзётку, а зімой зьём хлёб з свіннёй.

Сёлета гарох стручны. Адзін наро× прытупіўся. У медзьвядзя ёсьць бяро×. Для цяляці адгароджаны кату×. Пасту× сьцяро× авечкі. Мнё лё×ка на сэрцы. Ён ёдзе ўлё×цы. Начлёжнікі паэхалі на начлё×. Якая дра×кая дарога. Ты мо× дзёрці мо×.

У Слуцку ўсё палу×ку. А×дай сваё грама×кай справе. Слу×кія паясы вельмі харошыя. Тутака былі ваяво×кія палаты. Пола×кія князі — беларускія. Навагру×кі і Ашмянскі павёты—сумéжныя між сабой. Ксён× паéхаў да хворага. Купé× купіў лён.

Лé× падняў гэты камень. У восень капаюць рэ×ку. Хвалько нахваліцца, а бу×ка набудзецца. Ба×кі гадуоць дзяцэй. Мé× дастаюць з зямлі. Ня ва×цеся, людзі, бо ўсім блага будзе.

На страсé моx выра×, на моxу бяро×ка, мілэй свая хатка, як чужая вé×ка. Бэгала лі×ка каля лэсу блі×ка. Бабуля ўмее ра×казаваць цікаўныя ка×кі. Вось улé× у густы лё×! Пола× прымéрз да сьнегу. Бэ× пахне. Кожны бé× цягне ў лё×. Зьлё× з таго дрэва. Гу× крычыць на дварэ. У драбінé зламалася во×.

Каб ня ё×ка, не адзé×ка, дык была-бы грошай дзé×ка. Праз Беларусь істу×кай ліéцца рака Нёман. Жнёйка ця×ка працуе. Пту×ка зачэпілася но×кай за волас сіла. Ля дарогі стаіць кры×. У краме прадавалі ры×. Пайшла гуляць качарэ×ка. Котка злавіла мы×ку. Калі ўзяўся за гу×, не кажы, што ня ду×.

На× хатай лётае каршун. Пера× імі пакланіся. Сноп а× снапа на дзвé стапы. Жораў× цяплом, ластаўка× лістом. Па× табой каня забілі. Ра×мяні мнё грошы. Ра×капай

яму. Зоркі ра×снпаліся на нёбе. Бацька ў×халіўся, абуў боты і, ра×чыніўшы дзьвёры, выйшаў на панадворак. Бе×добра ня будзе добра. Бя× часу ня будзе квасу.

§ 98. Глухія зычныя перад звонкімі чуваць, як звонкія: казьба, прозьба, гарадзьба, пядзьдзесят і г. д. Тутака пішам ня так, як чуваць: касьба, просьба, пяцьдзесят (за тое, што маем касіць, прасіць, пяць).

Задача. Гарба, мала×ба і ка×ба—цяжкія работы. Наш дзэд ужо слабы ў ха×бе. Прасі Бога, каб про×ба дайшла да нёба. Дзядуля сядзіць на пры×бе. Ка×біт косіць сёна. Мала×біты пайшлі дамоў. У капé шэ×дзесят адзінак. Майму бацьку пя×дзесят шэ× гадоў.

§ 99. *Перад мяккімі зычнымі і ь з, с, ц, дз, зьмягчаюцца: зняць, сьляза, цьвіцéc, дзьвé, зьéхаць і г. д. Толькі перад г, х, ж яны не зьмяняюцца.*

Задача. Перапішы і заместа крыжыка пастаў з, с, ц, дз або зь, сь, ць дзь.

Купéц зарабіў ×вэсьце рублёў. Маці ×хінулася над дзіцянем. ×віршняя штось папсавалася. ×кінь гэтае рызьзé. У прочкі ×брайся, а жыта сéй. Пустой птушкі пустыя й пёсьні. Вучань прачытаў ×вé кнігі. Ні сьцяты, ні павéшаны. Узімку ×вёры хаваюцца ў норы. ×ліна бывае зара×лівая. Ня рыпайце ×варыма. Шкло якоесь ×мяннае. Яблыны ×вітуць бéлым ×вэтам.

§ 100. Злучэньні тц, чц чуваць як цц, а злучэньні тч, дч, як чч —

чуваць:

маццы
даццы
загаччык

пішацца:

матцы
дачцы
загадчык

і г. д.

Злучэньне дс даé ў вымове ц, хоць пішацца дз —

чуваць:

люцкі
швэцкі

пішацца:

людзкі
швэдзкі
і г. д.

замéста:

людскі
швэдскі

Злучэньне тс даё ц —

чуваць і пішацца:

полацкі

брацкі

брацтва

замёста:

полатскі

братскі

братсва

і г. д.

Злучэньні жс зс даюць с —

чуваць і пішацца:

боскі

францускі

замёста:

божскі

французскі

і г. д.

У злучэньнях стл і здн зьнікае т і д.

чуваць і пішацца:

пачэсны

позны

шчасны

шаснаццаць

замёста:

пачэстны

поздны

шча́стны

шастнаццаць

і г. д.

Злучэньне нн ужываецца ў тых прыметах, што створаны ад імённа, якое мае *н* у аснове: сыцяна—сьцённы, камень—камённы, вайна—ваённы, палатно—палацённы і г. д. Але там, дзе ў аснове няма *н*, пішацца адно *н*: шкло—шкляны, дрэва—драўляны, гэтак сама зроблены, пабэлены і г. д.

Злучэньне нц ўжываецца ў чыслах і дзеяслове: адзінаццаць, дванаццаць і г. д.; мыцца, сьмяяцца, ён мыецца, сьмяецца і г. д.

§ 101. Галосныя *у* і *і* дзеля складнасьці замяняюцца на *ў* і *й*, калі папярэдняе слова канчаецца галосным: было ў бацькі тры сыны, яна ўжо пайшла; ён яго й поіць і корміць, яна йдзэ і г. д. Але пасля зычнага *у* і *і* не замяняюцца на *ў* і *й*: я тут ужо даўно, ён *у* хаце; ён ідзе сюды, брат і сястра і г. д.

Ад гэтага правіла дзеля вэрша дужа часта адступаюць:

Чыстых хмарах валаконцы

Сталі *у* кружочак

Вышай лёсу, проці сонца
І сплялі вяночак.

§ 102. *Прыёмьні з прыслоўямі пішуцца разам: упэрад, назад, насустрэчу, дагары, зраньня, запраўды, наадзіноцы, улётку, узімку, ураньні, увэчары, наасобку, уваччу, набеларуску, начэску, потым, загадзя, наўмысьля, спакваля, заўсёды, адкуль, дасюль і г. д.*

Так сама разам з прыслоўямі пішуцца **не, ні** і ўсе складаныя прыслоўі: ніколі, нідзё, нёкалісь, няма, абёруч, абызё, абьяк, ажно і г. д.

§ 103. Злучок ужываецца ў гэтых разох:

1) для злучэньня частак **бы, б, жа, ж** з папярэднім словам: добра было-бы, каму-б гэта даць, а мой-жа ты сусэдзька! ды куды-ж ты, дуб зялёны, пахінаешся?

Увага. Калі-ж **бы, б** і **жа, ж** сходзяцца разам, то яны паміж сабой злучком ня злучаюцца: калі-ж бы мне пайсьці, вось быў-бы ж ты рады і г. д.

2) для злучэньня складаных прыёмьняў **з-за, з-пад**—**з-за** стала, **з-пад** лому і г. д.

3) для злучэньня двух словаў, што азначаюць тую самую рэч—**узвёй-вэцер, вэцер-дуронік.**

4) у падвойных фаміліях — Дуж-Душэўскі, Сьвятаполк-Мірскі, Дунін-Марцінкевіч і г. д.

5) у складаных прымэтах — сьнежна-бэлы, цёмна-сіні і г. д.

§ 104. *Словы чужазэмныя, узятыя з чужоё мовы даўно, пішуцца так, як гэта чуваць у штодзённым ужытку: літара, аканом, арганісты, паляруш, калідор, леварвэр, камісія і г. д.*

Словы чужазэмныя, што ўжываюцца ў кніжках і ў кніжнай мове і да народу не дайшлі або дайшлі нядаўна, пішуцца так, як у тэй мове, скуль яны ўзятыя: тэлеграф, тэлеграма, літэратура, монолог, тэатр, дынастыя, партыя, рэдакцыя, інспэктар, дырэктар, рэдактар*) і г. д.

*) у такіх разох ар заместа ор пад уплывам беларускіх слоў на — ар: пісар, знахар і г. д.

Замэста падвойных зычных пішуща простыя: каса, маса, тэлеграма, Фінляндзя, Голяндзя—а ня касса, масса, тэлеграма, Гольяндзя, Фіннляндзя і г. д.

Чужазэмнае *l*, перадаэцца мягкім *ль*, а ня цьвёрдым *л* Лёндон, філэзофія, монолэг і г. д.

Трэба заўважыць правапіс у такіх разох, як рэдакцыя нацыя, Францыя, рацыя; рэдакцыйны, нацыянальны, рацыянальны, Голяндзя, Фінляндзя, Курляндзя.

V.

С к а з

§ 105. У мове кожнае слова ўжываецца не асобна, а ў зьвязку з другімі. Як вяжуцца паміж сабою словы ў мове паказвае навука аб сказе.

У мове мы выказваем словамі розныя думкі.

Думка выказаная словамі называецца сказам: *Пастух трубіць. Зоркі зігацяць на небе.*

Словы, з якіх складаецца сказ, называюцца часьцінамі сказау.

Часьціны сказау дзеляцца на асноўныя і даданыя.

Асноўныя часьціны дзвэ: дзэйнік і сказьнік.

Дзэйнік паказвае асобу або рэч, якая нэшта *дзець* або з якою нэшта дзэіцца: *пастух* трубіць; *зоркі* зігацяць.

Увага. Вельмі важна заўважыць тое, што дзэйнік стаіць у назоўным склоне (адказвае на пытаньне—*што?* *што?*): *пастух* трубіць, *трава* расьцэ, *яны* прыйшлі, *пляць* больш за чатыры і г. д.

Сказьнік паказвае, *што* ў сказе *кажацца* аб дзэйніку, або што дзэйнік дзэіць ці што з ім дзэіцца: *пастух* *трубіць*, *зоркі* *зігацяць*, *трава* *зялёная* і г. д.

§ 106. Даданыя часьціны сказау дадаюцца або да дзэйніка, або да сказьніка. Возьмем, напр., такі сказ: *Цікаўныя кніжкі ляжаць на паліцы.* Тутака *кніжкі* — дзэйнік, *ляжаць* — сказь-

нік; слова *цікаўныя* адносіцца да дзейніка (на пытаньне *якія* кніжкі? — *цікаўныя*); слова *на паліцы**) адносіцца да сказьніка (на пытаньне *дзе* ляжаць? — на паліцы).

Да даданых часьцінаў мовы могуць дадавацца другія даданыя часьціны. Вось, напр., сказ: *Кравец пашыў добрую сьвітку*:

Кравец пашыў—гэта асноўныя часьціны (дзейнік і сказьнік). *Што* пашыў? — пашыў *сьвітку*: гэта значыць, *сьвітку* адносіцца да *пашыў*; *якую* сьвітку? — *добрую*: значыць *добрую* адносіцца да *сьвітку*, да даданае часьціны.

Тая часьціна сказу, што адказвае на пытаньні *які?*, *чый?*, *каторы?*, *колькі?* называецца *азначэньнем*.

Ён мае добрую (якую?) *кніжку*.

Сын любіць свайго (чыйго?) *бацьку*.

Паляўнічы забіў чацьвёртага (каторага?) *цецярука*.

Я маю пяць (колькі?) *братоў*.

Калі-ж слова адказвае на пытаньні *каго?* *чаго?* *каму?* *чаму?* *каго?* *што?* *кім?* *чым?* *пры кім?* *пры чым?* то яно называецца *дапаўнёньнем*.

Напрыклад: *Вазьмі брытву* ад *дзіцяці* (ад каго?) Ня люблю я *мэста* (чаго?) і г. д.

Увага. *Дапаўнёньне*, што стаіць у вінавальным склоне (*каго?* *што?*), называецца простым, усё іншыя называюцца *ускоснымі*.

Тыя словы, што азначаюць час, мейсца, прычыну, мэту або спосаб дзейнасьці, называюцца *акалічнасьцямі* часу мейсца, прычыны і спосабу.

Акалічнасьць часу адказвае на пытаньні *калі?* *ці доўга?* *ад якога* і *да якога часу?* Напрыклад: *Вечаром* пайшоў дождж. *Усёцяж* па табé плачу. Працуй зраньня *аж да зьмярканьня*.

*) прымённе ў сказе ня лічыцца за асобную часьціну.

Акалічнасьць *мэйсца* адказвае на пытаньні *дзе? скуды?* Напрыклад: *Бяда ў бары яго спаткала. З неба залілася зорка. Рэкі плывуць у мора.*

Акалічнасьць *прычыны* адказвае на пытаньне *чаму? дзеля якое прычыны?* Напрыклад: *Ён за работай нябудзе мець часу й памёрці. Ён вярнуўся дамоў дзеля бацькоў. Хата загарэлася ад пёчы.*

Акалічнасьць *мэты* адказвае на пытаньні *нашто? для якое мэты?* Напрыклад: *Ён шмат дае на бэдных. Валы пайшлі ваду шіць.*

Акалічнасьць *спосабу* паказвае як, *якім спосабам* нешта робіцца. Напрыклад: *Ціха сьпіць дзіцятка. Пайшла ў мэсто пехатою.*

§ 107. Тыя сказы, што маюць толькі асноўныя часьціны, г. з., дзэйнік і сказьнік называюцца кароткімі: *Сонца ўзыйшло. Бацька гарэ.*

Тыя, што маюць апрача асноўных часьцін і даданыя, называюцца разьвітымі: *Побач раскінулісь родныя вёскі. Жалем сьціскаюцца грудзі.*

Сказы, што маюць дзэйнік, называюцца поўнымі. У *папоў* было *ігрышча*. *Усё сьпіць.*

Тыя сказы, што дзэйніка ня маюць, але ён разумеецца, аб ім можна дагадацца, называюцца няпоўнымі: *У аднаго чалавэка былі два сыны. Жылі сабэ згодна (разумеецца сыны).*

Калі-ж аб дзэйніку і дагадацца нельга, то гэта безсабовы сказ (г. з., без асобы або рэчы, ад якое залёжыць дзэйнасьць). *Сьцягнула. Грыміць. Чужым розумам век не перажывеш. Хоць блізка відаць, ды далёка дыбаць. Цярпеньнем і працай горы пераносяць.*

Калі ў сказе два ці больш дзэйнікі, сказьнікі, дапаўненьні, азначэньні ці аднолькавыя акалічнасьці, то такі сказ называецца зьлітым. Напрыклад: *Ідзэ жняя і вёсела няё. Вёсела й хутка мінутка ў мінутку зойдзе нам час. У стукі і груку забудзем мы муку працы сваё.*

§ 108. Кожную часьціну сказу можна разьвіць у цэлы сказ даданы, які дадаецца да сказу асноўнага. Замэста— ніхто ня ведае *чужога абэду*, можа сказаць: ніхто ня ведае, *як хто абэдае*. Ніхто ня ведае — гэта сказ асноўны; *як хто абэдае* — гэта даданы сказ дапаўненьня, бо ён замяняе дапаўненьне (*чужога абэду*).

Так сама, як сказ дапаўненьня, могуць быць даданыя сказы дзейніка, азначэньня і розных акалічнасьцей, калі яны замяняюць дзейнік, азначэньне і акалічнасьці. Напр.: І той багатыр, *што мае ўсялякага добра*, і той, *што дужы і здаровы*. Гай, *што быў цёмны*, зазеляніўся. Ніхто ня дойдзе туды, *дзе канчаецца зямля*. Тады папараць зацьвіціць, *калі на вярбе вырастуць ігрушы*. Будзе голад, *бо збожжа не ўрадзіла*. Прышлі да хаты, *каб супачыць*. *Як ты да людзей* так людзі да цябе.

Увага. Сказы даданыя інакш называюцца залёжнымі, бо яны залёжаць ад асноўнага сказу. Тады сказ асноўны называецца незалёжным.

§ 109. Прыдатак—гэта ёсьць азначэньне, выказанае імённем; стаіць яно ў тым самым склоне, як і тое слова, да якога яно адносіцца. Напрыклад: *Астаўся адзін сын, сірата*. *Ех ты, Нёман, рака*. *Янка, брат майго таварыша, вельмі любіць паляваньне*.

Прыдатак з усімі тымі словамі, што да яго адносяцца, выдзяляецца коскамі.

Зваротак так сама выдзяляецца коскамі. *Радзі, Божа, жыта!* Сьпі, наш міленькі саколік! Брацьця, ці зможа грамадзкае гора?

§ 110. У пісанай мове ставяцца розныя знакі прыпынку.

Пункт (.) ставіцца пасля кожнага закончанага сказу.

Коска (,) выдзяляе зваротак, прыдатак, даданыя сказы з асноўнага і разьдзяляе падобныя часьціны ў зьлітым ска-

зе. Напрыклад: *Лятуць да нас, лятуць яны з далёкай, цёплай стараны, нясецца крык іх над зямлёй, бо бачаць ўжо край родны свой.*

Коска звычайна стаіць перад *а, бо, але, калі, дзе, які, каторы, што, што, хоць і ў* іншых разох.

Коска разьдзяляе так сама і незалежныя сказы, калі яны дужа кароткія альбо паміж імі стаіць *і, а, але. Лёто збірае, а зіма праядае. Загрымёў гром, і пайшоў дождж. Смачны жабе гарэх, але зубоў Бог ня даў.*

Калі-ж незалежныя сказы нічым ня зьвязаны і ня зусім кароткія, то паміж імі ставіцца пункт з коскай (;). Напрыклад: *Вясною косы сонца што дзень робяцца цяплэйшымі. Птушкі пляцць звычайнай і весялей; перайка на іх асвятляецца, і самі яны ажыўляюцца.*

Два пункты (:) ставяцца:

1) перад пералічэньнем, калі ёсьць слова, што абымае ўсё пералічанае, напрыклад: *Год мае чатыры пары: вясну, лёта, восень, зіму.*

2) паміж незалежнымі сказами, калі адзін аб'ясняе другі— *Тут ня гандаль, тут ня крама: няма дзёгцю, няма солі. Наагул, два пункты блізка тое самае, што слова значыць.*

Працяжнік (—) ставіцца пасья пералічэньня, дзе прапушчана нейкае слова і, наагул, там, дзе хочам працягнуць увагу чытара, напрыклад: *вясна, лёта, восень і зіма—пары году. Падсадзі—сарву я грушку.*

Недаказ (...) ставіцца, калі думка не даказана, напр. *Сказаў-бы я табе... але што там гаварыць.*

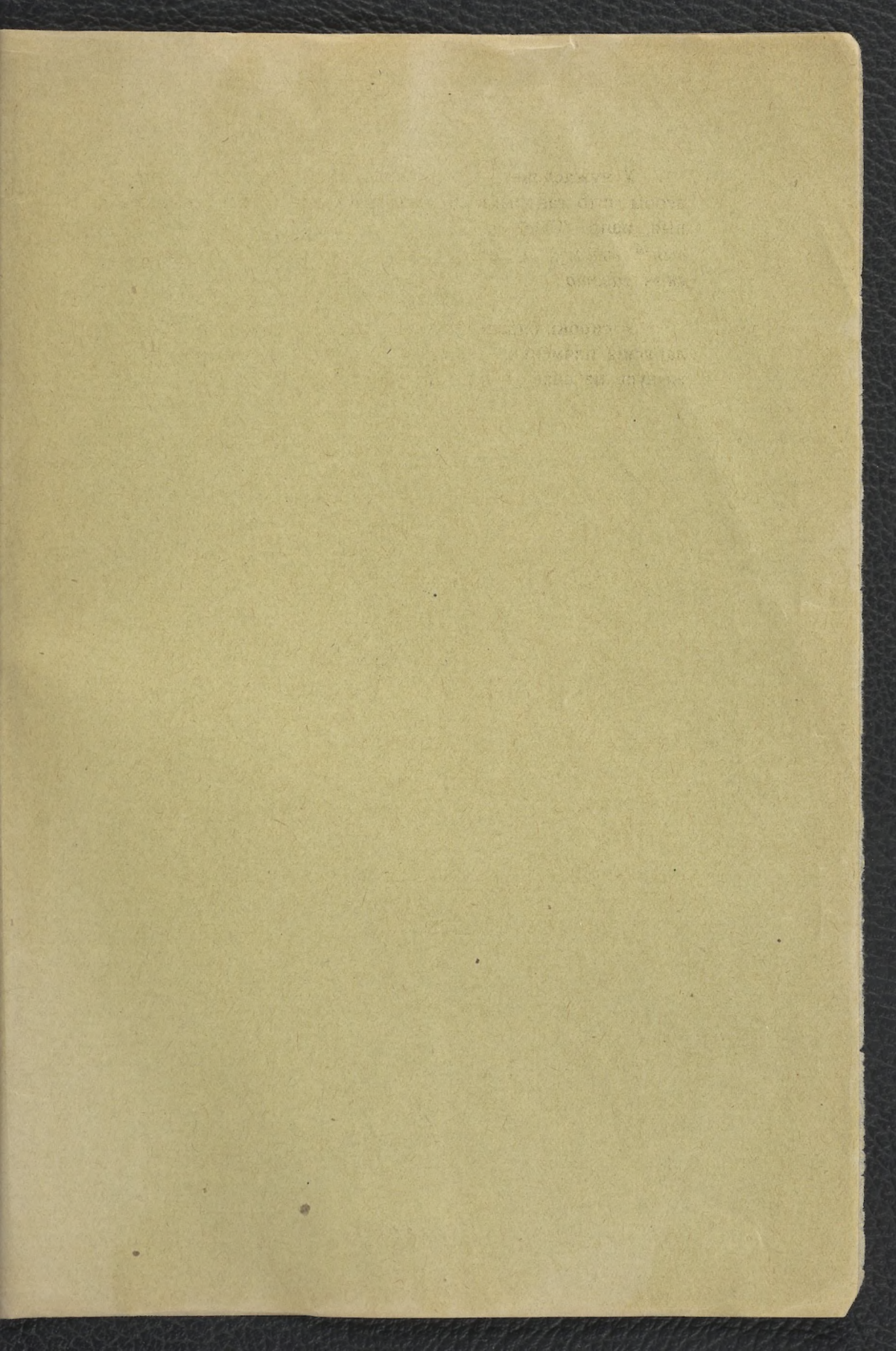
Пытальнік (?) стаіць пасья пытаньня. *Дзе-ж ты гэта, мой каласок?*

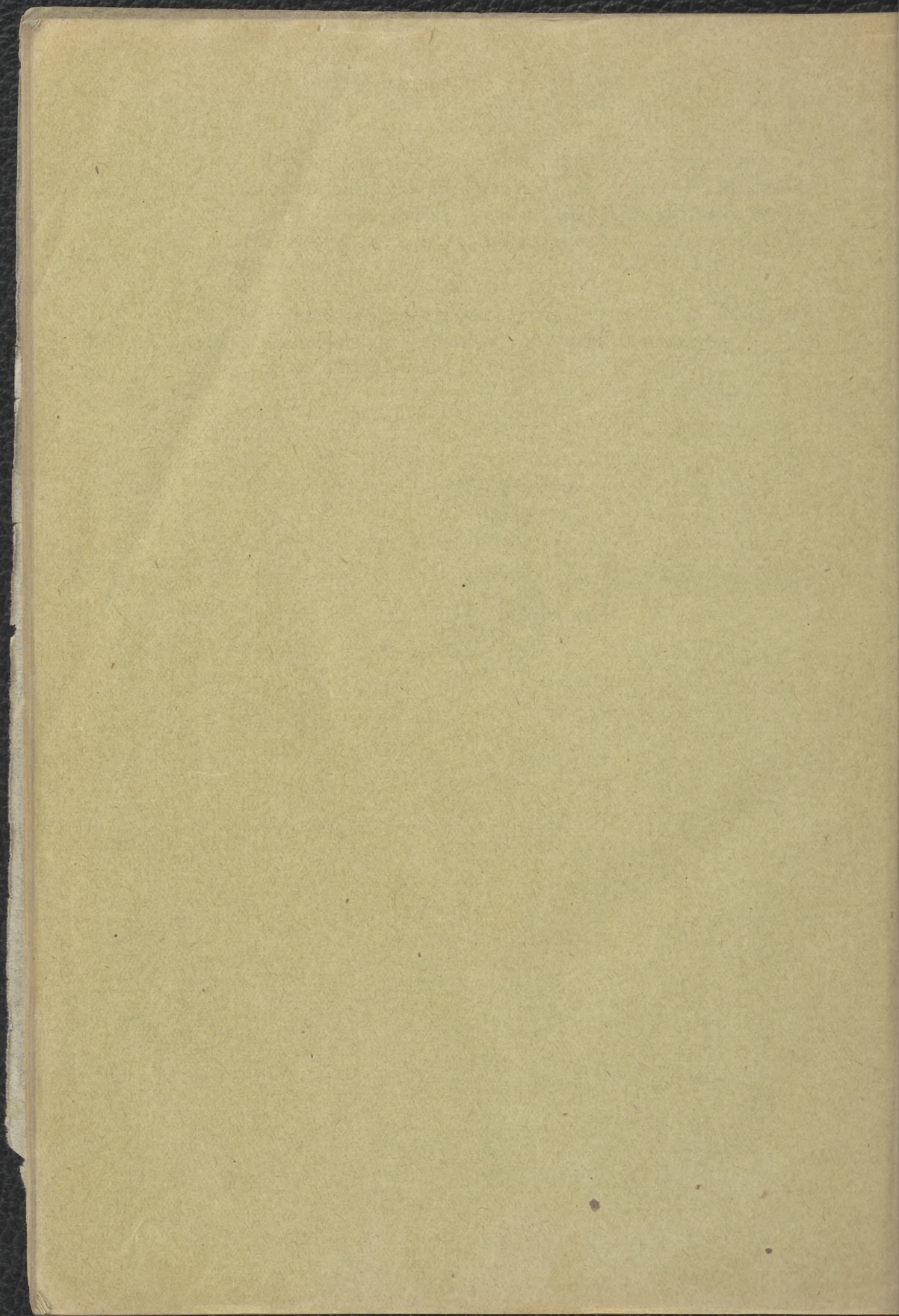
Клічнік (!) стаіць пасья клічу, напр.: *Добры вёчар, пане гаспадару!* Адважна, брацця!

У чужаслове „—“ ставяцца або чужыя словы (ня тэй асобы, што гаворыць ці расказвае), або словы нэчым асаблівыя, напр.: *Узяў шапку і, сказаўшы: „Аставайцеся здаровыя!“ выйшаў з хаты.* „*Наша Доля*“—першая беларуская газета.

У скобкі бярэцца паясьнёньне або пабочная думка: *Беларускія пляменьні (крывічы, дрыгвічы і радзімічы) здаўна жывуць на сваёй зямлі.*







Biblioteka Narodowa
Warszawa



30001024116433

Беларуская Школьная Рада.

Цана 22 маркі.